

HİCRÎ BEŞİNCİ ASIRDA FIKIH

Genel Özellikler ve Mezheplerin Yeniden Şekillenmesi

Tuncay BAŞOĞLU*

Bu makale, sözkonusu dönemin fıkıh çalışmaları, tartışma konuları ve fıkıh uygulaması üzerine yapılması düşünülen genel bir tasvir çalışmasının ilk kısmını oluşturmaktadır. Giriş kısmında genel özelliklere değinilecek, daha sonraki bölümlerde ayrıntılara girilecektir. Bu bölümlerin ilki "mezheplerin yeniden şekillenmesi" başlığı altında sunulmaktadır. Genellemelerin getireceği eksiklikler, ancak belli başlı şahıslar, konular ve mezhepler üzerinde yapılacak çok sayıda değerlendirme çalışmasıyla aşılabilir.

I-GENEL ÖZELLİKLER

Bu dönemdeki çeşitli şahıslar ve münferit konular (Mâverdi ve hilafet tartışmaları gibi) üzerinde çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte, dönem, mevcut İslam tarihi ve fıkıh tarihi eserlerinde çoğunlukla yetersiz bir şekilde ele alınmış, ayrıca modernist yaklaşımların tesiri altında, bu dönemde mezheb anlayışının gelişimi ve fıkıh faaliyetin düzeyi ayrıntılı bir tahlile tabi tutulmamıştır.¹ Arap ülkelerinde yapılan çalışmalar, tahkik çalışmaları yanı sıra, genellikle bir kurumun tarihî sürecinin işlenmesi ("Abbasîlerde kazâ nizamı" gibi) veya şahısların görüşlerinin genel olarak tanıtılması üzerine yoğunlaşmıştır.² Müsteşriklerin bu dönemle ilgili çalışmaları, son yıllardaki birkaç istisna hariç, fûrû' fıkıh ve fıkıh usûlünden ziyade genel tarih, düşünce tarihi ve siyaset alanlarında yoğunlaşmıştır. Ayrıca bu dönemin, oldukça yanlış bir genellemeyle, İslam dünyasında inhitatın başlangıcı olarak nitelendirildiği de görülmektedir.

* Araştırmacı, İLAM

Makaleyi okuyarak tenkidleriyle katkıda bulunan E. Said Kaya ve Recep Özdirek'e teşekkür ederim.

1 Modernist tesirlerin etkisiyle yazılmış örneklerden biri için bk. Günaltay, s. 59-99. Bu makalede yazar, belli başlı itikadî gruplara değinmekle beraber, dönemle ilgili açıklayıcılık bakımından son derece yetersiz kalmaktadır.

2 Abdülazîm ed-Dîb'in *Fıkhu İmâmu'l-Haremeyn Cüveynî* adlı eseri ve A. Ebu 'İyd'in *Serahst ve Eseruhu fi'l-Fıkıh* isimli doktora tezi buna misal olarak verilebilir.

İslam tarihinde belli dönüm noktaları ve yoğunlaşma anları vardır. Bazı dönemlerde siyasî dönüşümler daha belirgindir; iktisadî ve ilmî alanlardaki gelişmeler de bunu izler. Bazı dönemlerde ise her bir alanda, eşzamanlı olarak başlamasa da, büyük bir etkileşim içinde gelişen bir tesis/kuruluş görülür ve bu durum ilmî faaliyetlerin yoğunluğunda da kendini gösterir. İslam tarihi boyunca ilmî faaliyetler daima varolagelmıştır, ancak, ilk Abbasî yüzyılı, hicrî beşinci asır (ki buna bir genelleme yaparak Selçuklu asrı da diyebiliriz) ve hicrî sekizinci/dokuzuncu asırlar gibi, canlılığı, yoğunluğu ve sonraki devirler üzerindeki tesirleri bakımından temayüz eden devirler vardır. Belli bir dönemde birbirinden çok farklı anlayışlar, mesela önceki dönemin uzantıları ile yeni yaklaşımlar getiren anlayışlar birarada yaşıyor olabilir. Bu nedenle makalede ele alınan dönemi aslında kesin bir tarihle sınırlamak mümkün olmadığı gibi, eskinin devamı ve yeni olan özellikleri ve yaklaşımları birarada taşıdığı için, V./XI. yüzyıl takribî bir sınırlama olarak alınmalıdır. Bu dönem, İslam toplu-munda fikrî ve siyasî büyük bir çözümlenme ve krizin, karşı karşıya kalınan küllî bir tehdidin ardından gelen küllî bir ihya ve tecdidin yaşandığı bir yeniden kuruluş dönemidir.³ Selçuk-luların asrın ortalarına doğru ortaya çıkışlarından çok önce ilmî alanda bir uyanışın ve yenilenmenin başladığı görülür. Selçukluların gelişi bu faaliyete bir ivme kazandırmış ve zirveye çıkarmıştır.

Söz konusu dönem boyunca siyasi kargaşa ve fikrî-ilmî mücadele hiç durulmamıştır. Ancak bu dönemde ortaya çıkan veya yeniden şekillenen yapılar, fikirler, şahıslar kendilerinden sonraki uzun bir dönem için, ki bunu birçok yönden günümüze kadar uzatabiliriz, referans kaynağı olmuşlardır.

Yukarıda bahsedilen küllî tehdit algılaması, başlıca itikâdî ve siyasî alanda kendini gösterir ve bu durum o dönemde yazılan eserlere de yansımıştır. Bunun nedeni, 4. asırda İslam dünyasında itikâdî ve siyasî alanda büyük bir dağılım, istikrarsızlığa şahit olunmasıdır. Bir yandan kökleri daha öncelere dayanan itikâdî fırkalar iyice billurlaşarak, kendilerini diğerlerinden her alanda farklılaştırma yoluna girerlerken, diğer yandan çeşitli dînî ve felsefî mektepler, İslam akâidine muhalif unsurlar taşıyan görüşler ortaya koymuşlardır. Dördüncü asrın ilk yarısında Abbasî hilafeti fiilen birliğini kaybetmekle kalmamış, ayrıca Büveyhîlerin işgali ile siyasî istiklalini de yitirmiştir. Hilafet topraklarının iki ucundaki Endülüs ve Horasan toprakları haricinde kalan bölgeler, halkın çoğunluğu sünnî olmasına rağmen çeşitli şîf devletlerin egemenliğine girmiştir. Abbasîler iki büyük düşmanla karşı karşıya kalmışlardır. Biri rakip bir hilafet olarak Ubeydî (Fâtımî) devleti'nin Mısır'da haki-miyeti elde etmesi, diğeri de yüzyıl boyunca tekrarlanan hücumlarıyla Bizans ilerleyişidir.

Bu kargaşa ortamı, ilmî faaliyetlerin yoğunlaşmasına engel olmamıştır; bilakis 4. asırda çok canlı bir ilmî ortam bulunduğunu görürüz. Ancak bu faaliyetler daha çok dil ilimleriyle o dönemde felsefî ilimler başlığı altında toplanan ilimlerde belirgindir. Nitekim ilk sistemci ve büyük filozof olan Fârâbî, İhvân-ı Safâ grubunun üyeleri ve İbn Cinnî, Ebu

3 Bu dönemdeki yenilenmeye çeşitli vesilelerle dikkat çekilmiştir. Mesela, hicri 5. yüzyılın kelim tarihinde bir dönüm noktası olduğu hakkında bir değerlendirme için bk. Özervarlı, s. 12-13

Ali Farişî, Zeccâc gibi dil alimleri bu asırda yaşamışlardır. Fikhî mezhepler konusunda ise bu dönemde bir yandan yeni mezhepler (Hanbelîlik ve şîf mezhepler) oluşmaya başlarken, diğer yandan ilk devirlerde ortaya çıkan mezhepler hemen tüm çeşitlilikleriyle devam etmiştir. Örneğini Cessas'ın usûlünde gördüğümüz üzere mezheplerin tedvininden bu yana geçen ilk devir usûl tartışmaları bir olgunluğa erişmiştir.

Bu dönemde mezhepler içinde çok sayıda farklı görüş sahibi fakihlerin ve mekteplerin bulunduğu ve özellikle Irak meşâyihî (ki bu tabir özellikle Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinde kullanılır) olarak adlandırılan fakihler arasında mutezile kelam ve usûl anlayışının tesirlerini hissettirdiği görülür. Ancak bu devrin belki de fıkıh açısından en mühim özelliği, nasların zâhirine katı bir bağlılık ile ölçüsüz bir batınî yorum anlayışı arasında meydana gelen gerilim olsa gerektir. Kıyas metodunu reddetmede birleşen Zahirîlik ile şîf-îmâmî mezheplerin, ayrıca hem sünnî hem şîf gruplar içinde hadis ehlinin canlılığı ve yaygınlaşması ilk tutumun yoğun faaliyetini gösterir. Ancak tehdit oluşturan temel husus ölçü tanımayan batınî yorumlardır. Buna karşı özellikle üç mezheb (Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî) fakihlerinin, ki bunlar ister sünnî ister mutezilî olsun, bir yandan yeni meseleleri çözüme kavuşturmak için eserler verirken (nevazil eserleri örneği) bir yandan da usûl alanında metodik çözüm arayışlarına girdikleri görülür. Ancak bu alanda -ulaşabildiğimiz kadarıyla- henüz tafsilatlı bir araştırma bulunmamaktadır.

Dördüncü asır sonlarında Abbâsî halifesi Kâdir billah'ın ve Gazneli Sultan Mahmud'un faaliyetlerinde de görüldüğü üzere sünnî dünyada siyasi alanda bir canlanma görülmektedir. İlmî alanda bu canlanmanın en önemli temsilcisi Bâkılânî'dir. Bâkılânî, bilgi ve alem nazariyesi konularındaki görüşleri ile kelam ilminde bir yenilenmenin yolunu açmakla kalmamış, fıkıh usûlü ve hilafet konularındaki kapsamlı çalışmalarıyla da kendinden sonraki devri etkilemiştir.

Bu dönemin genel özelliklerinden biri, devralınan mirasın her yönüyle ayrıntılı olarak tartışılmasıdır. Bu tartışmaların semeresi olarak, fıkıh usûlü ve fûrû eserlerinde çeşitli yenilikler görülmektedir. Öncelikle fıkıh usûlünde tüm konular derinlemesine incelenmiştir. Fûrûda, mezhebin muteber kavillerinin biraraya getirilmesinden başlanarak tam bir yeniden delillendirme, tahrîc ve izah faaliyetine girişilmiştir. Bu gerek mezhep imamlarının kavillerinin derlenip değerlendirilmesi, gerekse sonraki mezhep müntesibi imamların yeni meselelerle ilgili kavillerinin derlenmesi şeklinde olsun kapsamlı bir faaliyet olmuştur ve hacimli fûrû' eserleri yazılmıştır. Bu eserler hiçbir şekilde sonsöz olmamakla birlikte, müteakdimîn-müteahhirîn ayırımında ölçü olan ve kendilerinden sonra daima temel referans kaynağı olarak kalan eserlerdir.

Bir diğer özellik birbirinden farklı çok sayıda küllî çözüm önerileri ileri sürülmesi ve teşebbüsler yapılmasıdır. Bu ikisine bağlı olarak, her türlü şâz görüşün gündeme getirilip savunulduğu veya tartışma konusu yapıldığı da görülür. Ancak bu durum, bir önceki asrın heterojenliğinin aksine bir tutarlılık ve birlik arayışının hakim olduğu bu asırda bu tür

görüşlerin ve görüş sahiplerinin tasfiyesini intac etmiştir. Fürû' alanındaki yansıma, itikâdî görüşlerle uyumu ve mezhebin iç tutarlılığını sağlamak için bu tür görüşlerin tenkid ve reddine gidilmesi şeklinde olmuştur.

Bu faal devir, siyasî ve sosyal taleplerle hızlandırılmıştır. Hemen tüm itikâdî veya siyasî hakimiyet teşebbüsleri, farklı vurgulara sahip olmakla birlikte, üç unsurlu (itikâdî, fikhî, siyasî) bir program öne sürmektedir.

Devrin bir başka özelliği, sık sık selef, selef-i sâlihîne atıflar yapılarak, ileri sürülen tezlere meşruluk kazandırılmasıdır. Bu durum fıkıh bakımından özellikle kıyasın meşruiyeti ve illeti tesbit yollarıyla ilgili tartışmalarda görülebilir. Bu anlamda selef kavramı içinde, sahabe ve tâbiînin yanısıra Ebu Hanife, Şâfiî, Malik, Ahmed b. Hanbel gibi mezhep imam-ları da bulunmaktadır. Nitekim illetle ilgili tartışmalarda Debûsî ve ona karşı Gazzâlî, kendi savundukları tezlerin selef alimlerince (sadece kendi mezhep imamı değil) izlenen yol olduğunu ileri sürerler. Selef kavramı üzerine benzeri vurgular çeşitli vesilelerle tekrarlanır. Bununla ilgili bir başka kavram da ehli sünnet kavramıdır ki usûl ve fürû' eserlerinde özellikle hem bâtinî-şîî, hem de mutezilî yaklaşımlara karşı oluşu ifade eder; özellikle Horasan/İran'daki Şâfiî/Hanefî fakihlerinde (Debûsî, Serahsî, Gazzâlî gibi) bu kavram üzerinde vurguya rastlanır.

Bir başka dikkat çekici nokta felsefecilere yöneltilen tenkidlerdir. Birçok usûl ve fürû' eserinde sık olmamakla birlikte onlara tenkidler yöneltilir. Bu noktada iki farklı tavrın olduğu görülür. Biri, Gazzâlî'nin o dönemde felsefî ilimler altında toplanan ilimler arasında bir farklılaştırmaya gitmesi ve bir kısmı hariç bu ilimleri meşru görmesi şeklindedir. Bunun benzeri bir tavır İbn Hazm'da da görülür. Nitekim kıyas konusunda iki farklı kutupta yer alan bu iki müellif, mantık ilminin öğrenilmesi ve yöntem olarak kullanılması noktasında birleşirler. Diğeri, felsefî ilimlerden alınan ıstılahların kullanımına, bu ilimlerin öğrenimine karşı soğuk bakan bir tavidir. Felsefeciler olarak bahsedilen kesime yönelik tavır bakımından ise durum, umûmî bir tenkid havasına bürünür. Gazzâlî'nin meşhur tenkidlerinden yarım asır kadar önce İbn Hazm, bir yandan felsefe ile şeriatın gayelerinin birliğini vurgulamakta ve öte yandan şer'î hükümleri inkar eden felsefecileri ve onların nübüvvet nazariyesini tenkid etmektedir.⁴

Dönemin bilgi nazariyesinin kelim konularındaki tartışmalara, hadis teviline, tarihi yorumlamaya, hilafet konusuyla ilgili tartışmalara, delil getirme tarzlarına etkisi çeşitli eserlerde izlenebilir. Bilgi türlerinin kat'î-zannî, bedhîh-nazarî şeklindeki ayrımları ve her birinin delil olarak kullanılabileceği alanların tesbiti değişik mekteplere mensup (mütekellimûn/fukahâ) alimlerin ortak yaklaşımlarını gösterir. Mesela Bâkılânî, bilgiyi, kadîm ve hâdis olarak, bir başka deyişle Allah'ın bilgisi ve yaratılmışların bilgisi olarak ikiye ayırır.

4 İbn Hazm, I, 94-8

Yaratılmışların bilgisi de zarûrî/ıztırârî ve istidlâlî/nazarî kısımlarına ayrılır.⁵ Bilgi bir başka açıdan, Bâkılânî, Cüveynî ve Gazzâlî'de misalini gördüğümüz üzere, kat'ıyyât-zannıyyât, Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'de gördüğümüz üzere delâle/emâre ayırımına tabi tutulur. Üzerinde ittifak edilen hükümler, ya da Kitap, mütevatir sünnet ve icma ile sabit hükümler ve kelimada kullanılan aklî delillerle elde edilen yakînî hükümler, kat'ıyyâta; âhâd haber ve kıyas/ictihadla elde edilen hükümler zannıyyâta girmektedir. Bu anlamda oluşan genel kabul, âhâd haberin akâidde delil olarak görülmemesi şeklindeki yaklaşımın Eş'arî, Mutezîlî, İsnâ-âşeriye ve Hanbelî mezheplerine mensub birçok alim tarafından benimsenmesi örnek verilebilir. İlimlerin tasnifinde kelim ilminin asıl; fıkıh, hadis vb. diğer ilimlerin ona istinad eden fer'î ilimler olduğu şeklindeki bir derecelendirme genel kabul görür.

Dönemin bilgi nazariyesinde fıkıhın nasıl bir yere oturtulduğuna dair güzel bir misal, İbn Akîl el-Hanbelî'nin ilim taksimidir. Ona göre ilim, kadîm ve muhdes olarak ikiye ayrılır. Muhdes ilim de zarurî ve mükteseb (nazarî-istidlâlî) kısımlarına ayrılır. Fıkıh da bu istidlâlî-nazarî kısımdandır.⁶ Yine onun tarafından fıkıhın iki ayrı tanımı de şu şekilde verilir: "Fehmu'l-ahkâmî's-şer'iyye bi-tarîki'n-nazar" ve "İlm bi'l-ahkâmî's-şer'iyye bi-tarîki'n-nazar ve'l-istinbat."⁷

Bu dönemde bilinen tüm ilim dallarında önemli çalışmalar yapılmış, sonraki dönemlerde her biri birer zirve olarak algılanan eserler ortaya konulmuştur. O dönemde felsefe kapsamında ele alınan alanlarda İbn Sina, Birûnî ve Gazzâlî'nin çalışmaları, kelimada Bâkılânî, Kâdî Abdulcebbar, Cüveynî ve yine Gazzâlî'nin çalışmaları zikredilebilir. Hadis alanında da çok sayıda çalışma yapılmıştır. Beyhâkî, İbn Abdilberr, Humeydî ve Bağavî'nin çalışmaları misal olarak zikredilebilir.

Dil ve edebiyat konusunda Arapça'da Harîrî'nin *Makâmât*'ı, Farsça'da Firdevsî'nin *Şehnâme*'si, Türkçe'de Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügati't-Türk*'ü zikredilebilir. Gerçekte Arap dili ve edebiyatı konusundaki kapsamlı çalışmalar, bu bakımdan çok verimli bir dönem olan dördüncü asırda yapılmıştır; beşinci asır bu anlamda bu çalışmaların bir devamı ve semeresi mesabesinde. Dile hakim olma ve zengin bir dil kullanma gerekliliği bu dönemin hemen tüm eserlerinde kendini hissettirmiştir. Sadece *Makâmât* gibi edebî eserlerle sınırlı kalmayan, ağır bir edebî üslub Cüveynî'nin *Gıyâsu'l-Ümem*, Şerif Murtazâ'nın *Nehcü'l-Belâğa* ve Utbî'nin *Tarîhu'l-Yemîni*'si gibi değişik alanlarda yazılan eserlerde de görülür.

5 Bâkılânî, s. 13-14, 22-25. Kâdî Abdulcebbar da benzer bir yaklaşıma sahiptir. Onun ilim anlayışı hakkında bir değerlendirme için bk. George F. Hourani, *Islamic Rationalism: The Ethics of Abd al-Jabbar*, London, 1971, s. 20. Cüveynî'nin farklı yaklaşımı için bk. *Burhan*, I, 126

6 İbn Akîl, I, 7

7 İbn Akîl, I, 1-2. Gazzâlî de fıkıhı bu anlamda, yani kaynak ve ilkeleri bakımından değil, ama yöntem bakımından nazarî ilimler arasında görür. Bk. *Mi'yâr*, s. 27

İlmî faaliyetler birbirinden bağımsız olarak düşünülemez ve dolayısıyla fıkıh, diğer ilimlerin gelişiminden, diğer ilimler de fıkıhtan bağımsız olarak anlaşılabilir.⁸ Bilhassa bu dönemde yetişmiş çok yönlü ilim adamları bakımından bu ilişki daha karmaşık bir veche kazanır. Bu durumun tipik örneği, İbn Sina'nın olgunluk döneminin başlarında bir fıkıh kitabı telif etmesi ve daha sonra bir Arapça sözlük hazırlaması⁹, Gazzâlî'nin de fıkıhla başladığı telif hayatına felsefe, kelam, tasavvuf konularında eserler verdikten sonra yine fıkıhla devam etmesidir.¹⁰ Dönemin alimlerinin çok yönlülüğünün bir misali olan Abdülkâhir Bağdâdî (v. 429) 17 ilim dalında ders vermekteydi.¹¹ Bir diğer misal Hanefîlerin ileri gelenlerinden olan Kâdî'l-kudât Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsihî en-Nisabûrî (v. 485) dir. Bağdad'a gelerek ilmi faaliyetlerini orada devam ettirdiği anlaşılan Nâsihî, dönemin birçok fakihinde gördüğümüz münazaracı, cedelci ve kelamcı olma özelliklerinin yanısıra edeb, tıb, şiir ve hadis konusunda da geniş bilgi sahibidir. Nâsihî, kelamda Mutezileye meyillidir.¹² Bir başka misal de Muhammed b. Abdurrahman Kencerûzî (v.453) dir. Çeşitli ilim dallarında söz sahibi olan Kencerûzî, fakih, nahivci ve edib olmasının yanısıra edebu's-silah, furûsiyye (binicilik) ve tıb konularında da uzmandır.¹³

Özellikle Bağdad-Semerkand hattında ve çevresindeki tüm doğu İslam dünyasında büyük mezhebî-siyasî çatışmaların vukubulduğu, son derece karmaşık ve hareketli olan yüzyılın başlarındaki durumu yansıtan ifadelerinde Safedî, değişik ilim dallarının ve grubların liderlerinden bahseder. Buna göre, "Kerramiyye'nin imamı Muhammed b. Heysam, Rafi-za'nın imamı Şeyh Müfid, Mutezile'nin imamı Kâdî Abdülcebbar, Eşarîlerin imamı Ebu İshak İsfereinî, Sûfîlerin imamı Ebu Abdurrahman Sülemî, kurrânın imamı Ebu'l-Hasen Hemmâmî, şuarânın imamı Ebu Ömer b. Derrac el-Kastalî, hükümdarların imamı Gazneli Sultan Mahmud, muhaddislerin imamı Hafız Abdülğanî ve katiplerin imamı İbnü'l-Bevvab olarak meşhur olan İbn Hilal'dir."¹⁴ Bahsedilen çeşitlilik ve karmaşa bizzat fıkıha ve mezhep anlayışına da yansımıştır. Mesela bir kaynağa göre, sadece Hanefîler arasında beş farklı itikadî mezhebin mensupları bulunmaktaydı. Benzeri bir durum Şâfiîler için de sözkonusuydu.¹⁵

Fukahanın bu devirde eser telifi genellikle, risalelerden veya şerhlerden ziyade müstakil ve kapsamlı eserler telif etmek ve konuları enine boyuna tartışmak şeklinde olmuştur. Bu

8 Bunun en ilginç örneklerinden biri Makdisî'nin coğrafya ile ilgili kitabı *Ahsenu'l-Tekâsîm*'dir. Örneğin, sahâbenin re'yi kullanmasını delil göstererek coğrafyada da kendisinin reyleri, kıyas ve ihtiyârî olabileceğini söyler ve Buhara ve Semerkand'la ilgili taksimde kendi tercihinin "illet"ini açıklar. "Nesh", "nazîr fi'l-usûl" ve "zâhir-celî" tabirlerini ve vitr namazı örneğini kullanır. Bk. s. 217

9 İbn Sina, s. 26, 31-2. İbn Sina, muhakkikin *Kitabu'n-Necât*'a eklediği hatıratında (*Sîretu's-Şeyhi'r-Refs*) "*Kitâbu'l-Hâsîl ve'l-Mahsûl*" isimli 20 ciltlik bir fıkıh eseri yazdığını bildirmektedir.

10 Gazzâlî son eserlerinden olan *Mustasfâ'yı* vefatından kısa bir süre önce (iki yıl kadar önce) yazmıştır. Bedevî, *Müellefât*, s. 216

11 Hayatı ve eserleri için bk. E. Ruhi Fiğlalı, Abdülkâhir Bağdâdî maddesi, DİA

12 Safedî, III, 338

13 Ebu İshak, s. 44

14 Safedî, V, 171. Burada İsmailîlik, Zahirîlik ve Maturidîlikten bahsedilmemiştir.

15 A. Bausani, Religion in the Saljuq Period (*The Cambridge History of Iran* içinde, VI/283, J. A. Boyle, Cambridge, 1968. Buradaki bilgi Seyyid Murtazâ Râzî'nin *Tebîratu'l-Avâmm* adlı eserinden naklen verilmektedir.)

anlamda Serahsî’de gördüğümüz şerhçilik dahi, mezhebin görüşlerini toplama, tutarlı bir şekilde delillendirip tahrir yapma, izah etme, mezhebe istikamet kazandırma amaçlı müstakil bir çalışmadır. Muhtasarlar, genellikle, eğitim amaçlı olarak, müelliflerin yine kendilerinin yazdıkları hacimli eserlerden özetlenmiştir. Bu devirde fakihler tipik dörtlü diyebileceğimiz şu dört alanda müstakil olarak eser vermişler veya en azından genel eserlerinde yer ayırmışlardır: Usûl, fûrû’, hilaf, cedel. Buna bir beşinci alan olarak siyaset konusunda yazılan eserleri ekleyebiliriz.

Fıkha ve fikhî tartışmalara son derece yoğun bir ilgi bulunmaktaydı. Gazzâlî, bu ilginin psiko-sosyal yönüne değinir ve bundan şikayette bulunur.¹⁶ Öte yandan fıkha olan bu yoğun ilginin izlerini Gazzâlî’nin *Mi’yâru’l-İlm*’inde, *Şifâu’l-Ğalîl*’ini yazmasına sebep olan tartışmalarda, İbn Akîl’in Bağdad’taki ilim çevrelerinin münazaralarını kaydettiği *Kitâbu’l-Fünûn*’unda görebiliriz. Tüm bu hummalı faaliyetlerin temelinde tüm alanlarıyla birlikte İslam medeniyetini külli bir gözden geçirme ve yeniden tesisin, bir külli tecdidin izlerini görürüz.

II-MEZHEPLERİN YENİDEN ŞEKİLLENMESİ

Mezheplerin yeniden şekillenmesinden şunları kastediyoruz: a-Mezheplerin tedris ve ilmî üretim bakımından ağırlık merkezlerinde bir kayma meydana gelmiştir. Mesela bu dönemden itibaren Hanefî mezhebinde Irak meşâyihüne karşılık, Mâverâünnehir ulemasının görüşleri ağırlık kazanmıştır. b-Bir kısım mezhepler oluşumlarını tamamlarken diğerleri tarihe karışmış veya devlet idaresi ve eğitim kurumlarındaki etkileri ve müntesipleri azalıp genel kitleden soyutlanmışlardır. Geriye kalan mezheplerin mensupları arasında da itikâdî açıdan eskisi gibi bir çeşitlilik görülmez. c-Bu dönemde yazılan kapsamlı eserler, kendilerinden sonrası için temel referans haline gelmişlerdir. Bunun nedeni, genel yenilenme içerisinde fıkıhta da yeni gelişmelerin olması, yeni üslûb ve yöntemlerin kullanılmasının yanı sıra kapsamlı bir derleme, delillendirme ve şerh faaliyetine girilmiş olmasıdır. Nitekim hemen her mezhepte bu dönemle ilgili olarak rastlanan mütekaddimîn-müteahhirîn ayrımı da bunu gösteren bir ifadedir.

A-MEZHEPLER VE YAYILDIKLARI YERLER

Hicrî beşinci asrın başlarında erken dönemlerin özelliği olan çok sayıda mezhebin varlığı görülmektedir. Nitekim kitabımı dördüncü asrın sonlarında kaleme alan İbn Nedim, fıkıhla ilgili eserleri zikrederken mezhepleri sekiz grup halinde (Mâlikî, Hanefî, Şâfiî, Zâhirî, Şîî, Ehli Hadîs, Taberî, Şurât/Hâricî) ele alır.¹⁷ Yine İbn Nedim’e göre Azerbaycan

16 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 47

17 Burada dikkat çekici olan nokta Ahmed b. Hanbel’e ayrı bir mezhep zafede edilmeyip onun ehli hadis içinde ele alınmasıdır. Öte yandan kelim kısmında farklı şîî fırkalara değinilmesine rağmen, fıkıhta bu fark ifade edilmemiştir. Ayrıca mesela ne fıkıh kısmında ne de kelim kısmında İsmailî Kâdî Numan ve eserlerinden bahsedilmiştir. Makdisî ise Kâdî Numan’ın *Kitâbu’d-Deâim*’ini incelediğini ifade etmektedir. (bk. s. 196) Bu durum kısmen İbn Nedim’in eksikliğinden kaynaklansa da kısmen de hem Hanbelîlikte

ve Ermenistan halkının çoğu Ebu Sevr mezhebine bağlıdır,¹⁸ İsfahan'da Zâhirî mezhebine bağlı Ebu'l-Hasen el-Hazerî adlı bir kâdı bulunmaktadır,¹⁹ yine aynı müellif, Taberî mezhebinde söz sahibi ve mütefennin bir fakih olan Kâdı Ebu'l-Ferec el-Muâfâ en-Nehrevânî'den ve eserlerinden bahsetmektedir.²⁰

Eserini muhtemelen İbn Nedim'den kısa bir süre sonra kaleme alan Makdisî ise dört fıkıh mezhebi (Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Dâvûdî) bulunduğunu ve bunun yanısıra Şia, Havâric, Kerrâmiyye ve Bâtuniyye'nin hem kelam hem de fıkıh mezhebi olduklarını ifade eder. O da, İbn Nedim gibi, Hanbelî mezhebini ashâbu'l-hadîs içerisinde zikreder. Ashâbu'l-hadîs arasında sayılan diğer mezhepler ise Râheviyye, Evzâiyye ve Münziriyye'dir. Makdisî, Sevrî ve İbâzî mezheplerini ise munderis olmuş mezhepler arasında zikreder.²¹ Makdisî, eserinde İslam topraklarını ondört bölgeye ayırıp her birinde mezheplerin dağılımıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir.²² Aşağıda mezheplerin yayıldığı alanlar hakkında genel bilgi verilirken bu bilgilere dayanılacaktır. Makdisî, zaman zaman bir bölgede, halk arasında yaygın olan mezhepler, eğitim sisteminde mezheplerin durumu, devlet yönetiminde esas alınan mezhep ve ibadetlerle ilgili uygulamalar arasında farklılıklar bulunduğunu ifade etmekte ve bunları gösteren tabirler kullanmaktadır. Burada sözkonusu farklılıklar ele alınmayacak, yalnızca mezheplerin halk arasındaki yaygınlığı esas alınacaktır.

Beşinci yüzyılda yaşamış şîî bir müellife göre, Horasan, Mâverâünnehir ve Irak'ın bir kısmı Hanefî-Mutezîlî; Azerbaycan, Hemedan, İsfahan, Save ve Kazvin Şâfiî (itikadî olarak da Eş'arî/Hanbelî şeklinde bölünmüşlerdi); Luristan, Huzistan, Kerec, Gülpaygan, Burucerd ve Nihâvend müşebbihe/mücessime; Mazendaran, Kum, Kaşan ve Rey ise şîî mezhebine bağlıydı. Bir yüzyıl sonra yaşamış başka bir şîî müellife göre sünî gruplar şunlardan oluşmaktaydı: Davûdî (ki müellif, kendi döneminde bu mezhebin mensubu kalmadığını ifade etmektedir), Hanefî (bunlar itikaden Mutezile, Neccariyye, Kerramiyye, Mürcie ve Cebriyye mezheplerine bölünmüşlerdi), Mâlikî (bunlar da yine itikaden Hâricî, Müşebbihe, Mutezile ve Salimiyye gruplarından oluşuyorlardı), Şâfiî (Müşebbihe, Selefi/ilımlı Müşebbihe, Hâricî/Kerabisî, Mutezile, ki liderleri Mâverdî ve Ragıb el-İsfahanî'dir, Eş'arî ve Yezidî şeklinde altı grup mensubundan oluşuyordu) ve hepsi Müşebbiheye meyilli olan Hanbelî, Sevrî ve İshak b. Rahuye ashâbı.²³ Bu iki tasnifteki itikadî fırka isimlerinin ne anlama geldiği, kapsamalarının ne olduğu araştırılması gereken bir konudur, ancak bu tasnifler bir yandan şiiğin farklı kısımlarını, yani İsmailîlik, Zeydîyye ve İnaaşerîyye'yi zikretmeyişi, öte yandan Dâru'l-İslam'ın doğu kısmıyla, özellikle de İranla sınırlı bir resim çizmesi nedeniyle eksiktirler. Ancak yine de bize mevcut karmaşayı gösterebilmektedir.

fıkıh bakımından mezhepleşmenin bu dönemde olgunlaşmadığına, hem de şîî fırkaları arasında bu bakımdan tam bir ayrışma olmadığına işaret olabilir.

18 İbn Nedim, s. 261

19 O, 377 yılında hâlâ vazifededir, bk. İbn Nedim, s. 270

20 İbn Nedim, s. 289

21 Makdisî, s. 44

22 Makdisî, s. 90-1, 113-4, 126-7, 153-4, 172, 195-6, 252-3, 280-2, 291, 303, 318-9, 334, 353, 363

23 A. Bausani, Religion in the Saljuq Period (*The Cambridge History of Iran* içinde, V/283-4, J. A. Boyle, Cambridge, 1968.)

Yukarıda zikredilen dört kaynak, kısmen farklı tasniflere gidip farklı resimler çizmekte ve birinin zikrettiğini diğeri zikretmemekte veya bir mezhebi ayrı bir grup olarak ele almak yerine başka bir gruba dahil edebilmektedir. Ancak ayrıntılar bir kenara bırakıldığında genel bir manzara elde etmek ve bir kısım ortak noktalar yakalamak mümkündür. Yapılacak tarih çalışmaları fikhî mezhep-itikadî mezhep bağlantısının sosyal-siyasî boyutlarını ortaya koyarak bu konuya daha fazla açıklık getirebilir ve yukarıda zikredilen fırkaların anlamı ve kapsamı hakkında açıklayıcı olabilir.

Bu dönemin (5. asrın) tümü boyunca fürû sahasında yazılan eserlerde Hanbelî ve İsnâaşerî mezheplerine atıflar çok azdır, ancak burada da onlardan mesela Serahsî'de olduğu gibi ehli hadis ve rafıza olarak bahsedilir. Serahsî nadiren Zeydîlikten ve felâsifeden de bahseder.²⁴ Usûl eserlerinde ise felâsifeye yapılan reddiye yollu göndermeler dışında, bu gruplara neredeyse hiç atıfa rastlanmaz.

Hanbelîlik hakkındaki bu durum İbn Abdilberr'in (ö. 463) "*el-İntikâ fi Fezâilî'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ'*" adlı eserinde Malik, Şâfiî ve Ebu Hanife'den bahsedip İmam Ahmed'i onlar arasında zikretmeyişinde de görülür. Öte yandan Zâhirîlik'e çok daha fazla atıf vardır. Şirâzî ise, İslam'ın yayıldığı tüm beldelerde fıkıhın beş imamın (Şâfiî, Ebu Hanife, Malik, Ahmed b. Hanbel, Davud ez-Zâhirî) ahabına münhasır hale geldiğini söyler ve bu durumun ortaya çıkışı için bir tarih vermez.²⁵ Bugünkü anlamda dört mezhep kavramının ne zaman yerleşmeye başladığı ise belli olmamakla birlikte bu dönemin sonlarında yerleşmeye başladığı düşünülebilir. Aslında daha erken bir dönemde yaşayan Makdisî dört mezhepten bahseder²⁶; sonraki dönemlerin kaynaklarında da bu döneme atfen dört mezhepten bahsedildiği görülür.²⁷ Ancak bu durum tam yerleşmemişe benzemektedir. Nitekim Gazzâlî de beş mezhepten (Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Sevrî mezhepleri) bahsetmektedir.²⁸

Genel olarak mezheplerin yayıldığı yerlere gelince, her mezhebin birçok bölgede müntesibleri bulunmakla birlikte, her birinin ağırlık sahibi olduğu bölgeler de vardı. Öte yandan bu dönemde İslam dünyasında eğitim bakımından ağırlık merkezi Irak'tı; Bağdad tüm mezhep mensuplarının bulunduğu bir merkezdi ve Selçuklular'ın gelişine kadar, hemen her mezhepten fakihler burada ders halkaları kurmuşlardı.

Mâlikîler, Endülüs, Kuzey Afrika ve Mısır'da hakim durumdaydılar. Özellikle 440/1048 senesinde Kuzey Afrika'nın Ubeydîlerin (Fâtümîler) kontrolünden çıkması, sadece

24 Misal olarak bk. Serahsî, *Mebsût*, VI, 57; XI, 2

25 Şirâzî, s. 108

26 Makdisî, s. 44, 281

27 Mesela Gaznelî Mahmud'un dört mezhep için dört medrese inşa ettirdiği hk. bk. Köymen, s. 205, 221. Yine Abbasî halifesinin talebi üzerine dört mezhepten birer fakihin muhtasar fıkıh kitapları ele aldığı hakkında bk. Hamevî, XV, 37, 54-5. Şâfiîlerden Mâverdî *el-İknâ'î*, Hanefîlerden Kudûrî meşhur *el-Kitâb'ın*, Mâlikîlerden Kâdî Abdülvehhab da adı verilmeyen muhtasar bir eser yazmıştı. Ancak Hanbelîlerden bir fakihin de eser yazdığı söylenmekte, kimin hangi eseri yazdığı açıklanmamaktadır.

28 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 31 vd.

İsmailîlik'in son bulmasıyla neticelenmemiş, aynı zamanda Hanefîler de buradan çıkarılmış ve bölgenin tümü Mâlikî mezhebinin hakimiyetine girmişti.²⁹ Sicilya'da da Hanefîler ve İsmailîler bulunmaktaydı, ama Mâlikîler çoğunluğu oluşturmaktaydılar.³⁰ Makdisî'ye göre Şam bölgesinde Malîkî mezhebi yaygın değildi. Irak'ın çeşitli bölgelerinde özellikle Basra'da Malîkîler vardı. Irak'ın doğusunda ise Malîkîler yalnız Ahvaz'da bulunmaktaydılar.³¹ Kâdî İyaz'a göre h. 450 civarında İbn Abdûs'un vefatından, h. 490'dan sonra İbn Salih'in gelişine kadar mezhebin Bağdad'ta temsilcisi kalmamıştı. Nişabur'da en son ders veren Malîkî ise Ebu İshak b. Kattan idi.³²

Zâhirîlik, dönemin başında özellikle İslam topraklarının doğu kısmında en yaygın mezheplerden biriydi.³³ Bir önceki asırda aralarında Büveyhî hükümdarı Adûddevle'nin (v.372) de bulunduğu çok sayıda müntesibi vardı.³⁴ Sind bölgesinde Kâdî Ebu Muhammed Mansûrî de bu mezhebe bağlıydı.³⁵ Makdisî'nin verdiği bilgilere göre bu mezhep, Şam bölgesinde ve batısında (Mısır ve ötesi) yaygın değildi. Ayrıca Irak'ta da onlardan bahsetmemektedir. Sözkonusu mezhep giderek zayıflamış, özellikle yöntem bakımından karşı karşıya kaldıkları tenkidler ve Selçukluların gelişi sonrasındaki yapılanma neticesi tamamen ortadan kalkmıştır. Nitekim Bağdad'ta Zâhirî mezhebini temsil eden son fakihin 475/1082'de vefat ettiği rivayet edilmektedir.³⁶

5. yüzyılda Zâhirî mezhebini yeniden diriltme ve şekillendirme teşebbüsü İbn Hazm³⁷ (v. 456) eliyle Endülüs'ten geldi. Endülüs'te daha önce de Zâhirî mezhebine mensup kimse-ler vardı ve İbn Hazm'ın mezhebi bunlardan biri olan Mes'ûd b. Süleyman'dan (v. 426) öğrendiği nakledilir. İbn Hazm, Zâhirî mezhebine kelam boyutunu da katarak kapsamlı bir bakış açısı geliştirmeye çalıştı. Kendi adıyla anılan Hazmiyye grubunun teşekkülüne sebep oldu ve tesiri bir sonraki yüzyılda da devam etti. Onun görüşleri Muvahhidîler devrinde Mağrib'te önemli bir rol oynadı. Ancak, bizzat kendi döneminde Endülüs'te Mâlikîler karşısında başarı sağlayamadı.

- 29 Mez, s. 214. Bir kısım kaynaklar ise kesin tarih zikretmemekle birlikte Afrikiyye eyaleti emîri Muizz b. Badis'in (yönetim devresi h. 407-453) Fâtîmîler'den bağımsızlığını ilan edip Mâlikî mezhebi dışındaki mezhepleri yasakladığını zikrederler; bk. İbn Hallikan, V, 233-4; Kureşî, I, 9; Ahmed Teymur, s. 11
- 30 Sicilya'da mezheplerin durumu hakkında bk. Zehrânî, s. 127-152
- 31 Makdisî, s. 112, 153, 318
- 32 Kâdî 'Iyaz, I, 53
- 33 Ahmed Teymur Paşa ve George Makdisi, Makdisî'ye istinaden Zâhirîlik'in dördüncü mezhep durumunda bulunduğu bilgisini nakledecekler, bk. Ahmed Teymur, s. 6; George Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 3-4
- 34 Adûd'd-devle'nin Zâhirî olduğu hakkında bk. Makdisî, s. 334; itikaden şîi (Zeydî?) olduğu hakkında bk. Safedî, XXIV, 91.
- 35 Makdisî, s. 363
- 36 George Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 4. Bağdad'taki Zâhirîler hakkında ayrıca bk. G. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 278-281
- 37 Hayatı ve eserleri için bk. İbn Hacer, IV, 198; M. Ebu Zehre, *Ibn Hazm*; ayrıca *Mezhepler Tarihi*, II, 447-505. Zâhirîler üzerine yapılan çalışmalardan biri Goldziher'in *Die Zahiriten* isimli eseri olup eski bir çalışmadır ve müellif, İbn Hazm'ın usûlünü ve ilk cildi hariç, *Muhallâ*'yı görmemiştir. Dolayısıyla eserde bir kısım örnekler dışında, Zâhirîler'in ve özelden İbn Hazm'ın fikhî anlayışı incelenmemiş, daha ziyade onların kelam ve tefsir anlayıştı ele alınmıştır. Bk. I. Goldziher, *Zahiriler, Sistem ve Tarihleri*, trc. Cihad Tunç, Ankara, 1982

Şâfiî mezhebi Şam bölgesinde, Irak ve İran'ın değişik bölgelerinde yaygın durumda idi. Irak ve Horasan, mezhebin merkezleri durumundaydı ve Şâfiîlerde de, Hanefîlerdekine benzer şekilde Irak meşâyihî ve Horasan meşâyihî ayrımı vardı.³⁸ Sübkî, mezhebin yarısının Horasanlılardan oluştuğunu ve onlara bu bölgenin en önemli şehri Merv'e izafeten Merâvîze de dendiğini zikreder.³⁹ Mâverâünnehir'de yalnızca Şaş'ta (bugünkü Taşkent) hakim konumda olan mezheb, merkezi Şirâz olan Faris bölgesi ve Azerbaycan'da da yaygın durumdaydı. Mısır'da Mâlikîlerle yarışır duruma gelmişlerdi. Sübkî, Şâfiîliğin Mısır'da ve Evzaî mezhebinin yerini almasından itibaren Şam'da hakim olduğunu, Zahir Baybars'ın dört mezhepten birer kâdî tayinine kadar, Şâfiî olmayan bir kâdî tayininin sözkonusu olmadığını, bunun tek istisnasının her ikisi de Hanefî olan Kâdî Bekkâr'ın Mısır'da ve Balasagûnî'nin ise kısa süreli olmak üzere Şam'da kâdılığa tayin edilişleri olduğunu zikreder. Yine ona göre Hicaz'da da İmam Şâfiî devrinden kendi dönemine kadar kazâ, imâmet ve hitâbet vazifeleri Şâfiî mezhebine aittir.⁴⁰ Ancak Sübkî'nin bu konudaki genellemeleri sağlıklı görünmemektedir. Çünkü İmam Şâfiî ile kendi dönemi arasında yaklaşık beş asırlık bir dönem hakkında genelleme yapmaktadır. Oysa en azından Ubeydîler (Fâtımîler) devrinde durumun böyle olmadığı bilinmektedir.

Hanefî mezhebi Mâverâünnehir, Horasan'ın bir kısmı ve bugünkü Afganistan'da hakim durumdaydı, İran ve Irak'ta çok sayıda müntesibi vardı. Sind'de de Hanefîler bulunmaktaydı. Makdisî devrinde San'a'da çoğunluğu Hanefîler oluşturuyordu; Irak'ta fakihlerin ve kâdîların çoğu Hanefîydi, ancak Şam'da Hanefî fakih bulunmamaktaydı. Ayrıca mezheb, Endülüs dışında Kuzey Afrika'da ve Sicilya'da da yaygın durumdaydı. Özellikle Selçuklularla birlikte iyice güçlenecek olan mezheb Anadolu'ya da yayılmıştır. Hanefîlerin bir kısmının, özellikle Irak, Harizm bölgesi ve İran'ın bir kısım bölgelerinde, itikâden Mutezileye mensup oldukları görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bir çok farklı itikâdî fırka mensubu Hanefî mezhebine bağlıydı. Bu durumun Hanefî mezhebi içerisinde yol açmış olabileceği farklı yaklaşımlar henüz araştırılmayı beklemektedir.

Bazı durumlarda ashâb-ı hadîs içinde bazı durumlarda ise müstakil olarak gösterilen Hanbelî mezhebine gelince, özellikle Bağdat'ta kuvvetli olan mezhebin İran'ın değişik bölgelerinde de müntesipleri vardı. Makdisî ayrıca, Mısır'da Hanbelîlerin, Şam bölgesinde de ashâb-ı hadîsin bulunduğunu zikretmektedir.⁴¹

Bu dönemle ilgili önemli bir problem, kaynaklarda genel olarak şîilere atfı yapılması, ancak onların değişik gruplarından bahsedilmemesidir. Bu da ayrım yapmayı zorlaştırmaktadır. Mesela Şam bölgesi, Küfe, Bağdat, İran'ın değişik bölgeleri, Hicaz ve Sind'in Multan bölgesinde şîilerin varlığından bahsedilmekte ancak tafsilata girilmemektedir. Değişik şîi gruplarının bu bölgelerin her birinde bulunabileceği düşünülebilir. Ubeydîler'in (Fâtımîler)

38 Sübkî, Ebu Hâmid'i Iraklıların, Kaffâl'ı (es-Sağîr) da Horasanlıların şeyhi olarak zikreder; bk. I, 208

39 Sübkî, I, 325-6. Horasan'ın sınırları değişmekle birlikte şu dört şehir daima Horasan içinde kabul edilmiştir: Merv, Nişabur, Belh, Herat. Horasan hakkında bilgi için bk. "Horasan" md., *DİA*, Osman Çetin.

40 Sübkî, I, 325-8

41 Makdisî, s. 153, 172

hakim oldukları bölgelerde yargıyla ilgili uygulama İsmailî mezhebine göre yürütülüyordu. İsmâîlîlerin, çoğunluğu sünî olan Mısır, Suriye ve Hicaz dışında Kuzey Afrika, Sicilya ve İran'ın değişik bölgelerinde de müntesipleri vardı. Ancak bu bağlılığın sadece itikâdî ve siyâsî olup olmadığı, fıkıh bakımından boyutları araştırılmaya muhtaçtır. İsnâaşeriyye Bağdad, Kûfe, Necef, Kum gibi bölgelerde çok sayıda müntesibe sahip görünmektedir. Zeydîlik, Büveyhîlerin mezhebi olup Deylem ve Yemen'de yaygındı. Zeydiyye'nin bir kısmı (muhtemelen Deylem'de İran'ın kuzeyindeki Zeydîlerdir bunlar) usûlde Mu'tezilî, fūrû'da, bir kısım meseleler hariç, Hanefî mezhebini benimsemiş durumdaydılar.⁴² Ebu'l-Hüseyn Yahya b. Hüseyn o devirde (muhtemelen asrın ilk yarısında) Bağdad'ta Zeydiyye'nin lideri olarak zikredilir ve İsnâaşeriyye'nin lideri Şerif Murtazâ ile bir tartışması nakledilir.⁴³

Makdisî, Sevrîliğin münderis olduğunu söylemekle birlikte, İran'da Dînever'de ve Yemen'in bir kısmında Sevrîlerin bulunduğu bahsetmektedir.⁴⁴ Yine Arabistan'ın güneyinde Meâfir'de İbn Münzir mezhebi yaygındı;⁴⁵ Şam'da Dımaşk Camii'nde Evzâîler'in bir meclisi bulunmaktaydı.⁴⁶

İbn Nedim, Hâricîlerin kitaplarının gizli olduğundan, elde etmenin zorluğundan bahseder ve birçok yerde mensupları bulunduğunu zikreder.⁴⁷ Buna göre Hâricîler Azerbaycan, Umman, Sicistan ve diğer bölgelerde bulunmaktaydılar. Makdisî de Sicistan, Herat, Kirman, Umman ve Yemen'de Hâricîler'in bulunduğu bahsetmektedir.⁴⁸

B-MEZHEBE BAĞLILIK, İCTİHAD, TAKLİD

Çağdaş tarih ve fıkıh çalışmalarında mezhep kavramının ortaya çıkışı, gelişmesi ve mezhep anlayışı üzerinde yeterince durulmamıştır ve bu konu tafsilatlı çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

İnceleme konusu olan dönemde mezhep bir yönüyle yalnızca bir hukuk mektebi olmanın ötesinde bir anlam taşımaktaydı. Mezhebin sosyal bir kimlik veren bir organizasyon olmanın yanısıra siyâsî ve idarî bir program anlamına gelebilecek niteliklere sahip olduğunu gösteren işaretler de vardır. Bir mezhep yönetim tarafından benimsendiğinde, bu, tüm kaza organının, kadılıkların, kadıların emrindeki memuriyetlerin ve hatta eğitim sistemi ve üst bürokrasinin o mezhep mensuplarına açılması anlamına geliyordu. Tabii ki

42 Şehristânî, I, 161-2. M. Ebu Zehra, V. asır başlarında Taberistan'da yaşamış ve kendilerine bey'at almış iki kardeşi, Ahmed b. Hüseyn el-Hasenî (v. 411) ve Nâtik bilhak Yahya b. Hüseyn'i (v. 424), zikreder ki onlar da fikhî görüşlerinde Hanefî mezhebinden ve diğer mezhep görüşlerinden faydalanmışlardır; bk. *İmam Zeyd*, s. 453-5

43 Safedî, XXI, 6-11

44 Makdisî, s. 91, 303

45 Makdisî, s. 91

46 Makdisî, s. 153

47 İbn Nedim, s.291

48 Makdisî, s. 90, 252, 353

modern anlamda bir bürokratik yapının ve eğitim sisteminin varlığı düşünülmemelidir. Ancak itikâdî ve fikhî yönleriyle mezhep, bir yandan itikâdî, siyasî ve iktisadî talepleri seslendiren siyasî hizip vazifesi, bir yandan da tarikatların ve fütüvvet teşkilatının ortaya çıkması öncesinde sosyal organizasyon vazifesi görmüşe benziyor. Bu dönemin kadılık teşkilatı, eğitim sistemi ve vakıfların özellikle bu yönden araştırılması gerekmektedir.

Diğer bir bakış açısıyla bu dönemde mevcut çatışmaların doğrudan mezhep anlayışından ve fikhî ihtilaftan kaynaklanmadığı, ancak ihtilaf eden tarafların kaynaklarda mensup oldukları mezheplerle zikredilmelerinin yanıltıcı olduğu ileri sürülebilir. Her halukarda bu konulardaki fiili durumun mezheple (itikadi ve fikhî her iki açıdan) bağlantısı daha ayrıntılı olarak araştırılması gereken bir konudur.

Bu devirde yapılan fikhî çalışmaların en mühim özelliklerinden biri, önceki yüzyılın devamı niteliğinde fakat daha kapsamlı olarak, mezhebi müdafaa, yayma, mezhep görüşlerini tahkim etme çerçevesinde yoğunlaşmasıdır. Bir yandan mezhep imamları hakkında menâkıb kitapları yazılmış, diğer yandan mezhebin görüşlerini savunan, izah eden eserler kaleme alınmıştır. Fakihler a-Mezhep imamlarının kavillerini toplamışlar, b-Kaviller arasında rivayet ve dirayet bakımlarından tercihler yapmışlar, c-Bu kavillerin dayandığı delilleri istinbat etmişler, d-Tahricler yapmışlar, e-Hem mezhep içinde hatalı görüş benimseyip hatalı istinbat ve tahricler yaptıklarını düşündükleri fakihleri, hem de diğer mezhep mensuplarını tenkid etmişlerdir.

Mezhep bağlılığının ne derece önemsendiğine ve ne tür sorunlara yol açtığına bir misal olarak Dâmeğânî'nin öğrencisi Muhammed b. Musa et-Türkî el-Balasagûnî'nin (v. 506) Dımaşk'taki uygulaması verilebilir.⁴⁹ Bu dönemin oldukça ses getirmiş olması muhtemel bir başka olayı da Ebu'l-Muzaffer Sem'ânî'nin mezhep değiştirmesidir. Mervli olan ve aile boyu Hanefî mezhebinden olan Sem'ânî, uzun araştırma ve tereddütlerden sonra Şâfiî mezhebine geçti ve Hanefî mezhebini tenkid eden usûl ve hilaf eserleri kaleme aldı. Bu mezhep değiştirme nedeniyle çıkan kargaşalar neticesi bir süre Merv'i terketmek zorunda kaldı.⁵⁰

Tabii ki fikhî mezhep ihtilafları, itikadî fırkalar arasındaki ihtilaflar ve siyasî kavgalar kadar şiddetli ve yoğun değildi. Kundûrî'nin Eş'arîler'e uzun süreli baskı uygulaması, Selçuklular'ın gelişiyile özellikle şîflere ve kısmen de mutezîlîlere yönelik tasfiye, itikâdî ve siyasî açıdan daha sert geçen mücadelenin misalleridir. Ayrıca Şâfiîlerle Hanefîler arasında sokak kavgalarının olduğu şeklindeki rivayetler de meselenin siyasî, itikadî yönleri ele alınarak incelenmelidir ve fikhî mezheplere olan bu nisbetlerin, vakıaların meydana geliş saiklerini açıklama bakımından yanıltıcı olabileceği dikkate alınmalıdır.

49 Balasagûnî kadı olarak atandığı Dımaşk'ta Şâfiî olan halkın muhalefetine rağmen Dımaşk camiine Hanefî bir imam tayin etti ve kâmetleri de Hanefî mezhebine göre okutturdu. Buna karşılık halk da o imamın ardında namaz kılmayı reddetti. Safedî, V, 87-8

50 Hayatı ve eserleri hakkında bk. Sem'ânî, I, 7-20

O dönemin özelliklerinden biri olarak, bugün bize alışılmadık veya çelişik görünebilecek şekilde, birkaç farklı mektebin görüşlerini birden benimseyen çok sayıda alimin bulunması gösterilebilir. Bu durum özellikle de bir önceki asrın özelliklerini daha çok taşıyan ilk yarım yüzyıldaki eklektik yapıyı yansıtır. Bu noktada fıkıh mezheplerinin bir yönden birleştirici bir vazife gördüğüne dair işaretler de vardır. Nitekim yukarıda birden fazla itikâdî mezhep mensubunun bir fikhî mezhebi benimsemiş olduğuna dair nakiller serdedilmişti. Bir başka örnek, Kâdı Abdulcebbar ve Ebu Hayyan et-Tevhîdî (ö. 1018)'nin fıkıhta Şâfiî, itikadda Mutezilî olmalarıdır. Fikhî bir mezhebe bağlılık, görüş alışverişini önleyici nitelikte değildi. Özellikle Bağdad'ta bu iletişim çok daha fazlaydı. Mesela Hanefî-Eş'arî olan Musul kadısı Simnânî (v. 444),⁵¹ Bâkılânî'nin en önde gelen talebelerindendi. Yine o, Dârekutnî'nin talebesi ve Bâcî'nin hocasıydı.

Büveyhî hakimiyetindeki bölgelerde ve özellikle Irak'ta bulunan alimlerin çok farklı görüşlerden oluşan bir fikirler yumağına, eklektik bir düşünce yapısına sahip oldukları dikkati çeker. Hanefî ve Şâfiî mezheplerinden birçok fakihin Mutezilî olarak ifade edilmeleri bunun bir misalidir. Gerçekte bu durum, onların Mutezilî geleneğin içinden gelmelerinden ve Mutezileye izafe edilen tüm görüşleri benimsemiş olmalarından çok, bir kısım Mutezilî görüşleri benimsemelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim, Mâverdî hakkındaki tartışma bunun bir örneğini teşkil eder. İbn Salah, Mâverdî'nin tefsirindeki görüşlerinden yola çıkarak bir kısım konularda Mutezilî görüşleri benimsediğini, ancak tüm konularda onlara uymadığını söylerken, Nevevî ve İbn Hacer de ona Mutezilî denemeyeceği kanaatinde dirler. Mesela o, halku'l-Kuran görüşünü benimsememektedir.⁵² Öte yandan Hamevî, onun usûlde Mutezilî, fûrû'da Şâfiî olduğunu nakleder.⁵³ Her halukarda onun hakkında söylenebilecek olan şey usûlde ve fıkıhta müctehid bir alim olduğudur.⁵⁴ Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, onun bu, sonraları heterojen kabul edilen bir görüşler yumağına sahip olması, eklektik düşünce yapısıdır. Bu durum başka bir örnekte, kısmen Serahsî'nin Debûsî'ye yönelttiği tenkidlerde de dile getirilir. Debûsî, kendisi ehli sünnete mensubiyetini açıkça ifade etmekle birlikte, Mutezilî görüşlerden de etkilenmiştir ve özellikle tahsisu'l-ille konusunda Serahsî tarafından bu açıdan tenkid edilir.⁵⁵

Bu dönemde hemen her şehirde mezhepler arası veya aynı mezhepten olanlar arasında, zaman zaman vezirlerin ve diğer devlet erkanının da katıldığı münazaralar tertip edilmiştir. Nitekim, İbn Akîl'in *Kitâbu'l-Fünûn*'u bunun misalleri ile doludur. Bu eserde, Bağdad'taki medreselerde ve çeşitli meclislerde çoğunluğu fıkıhla ilgili olmak üzere tefsir, dil, felsefe, kelam vb. gibi birçok ilim dalında dönemin alimleri arasındaki münazaralar nakledilmektedir. Bunun yanı sıra Sübkî'nin *Tabâkât*'ında da bu dönemde yaşayan alimlerin yaptıkları birçok münazara kaydedilmiştir.

51 Safedî, II, 65

52 Mâverdî, I, 33-6, muhakkikin değerlendirmeleri kısmı.

53 Hamevî, XV, 53

54 Nitekim kendisinin de miras konusundaki bir fetvasına itiraz edilmesi üzerine "ictihad ederim, taklid etmem" diye cevap verdiği nakledilir; bk. Hamevî, XV, 55

55 Serahsî, bu konuda, isim vermeksizin Debûsî'yi tenkid etmektedir, bk. *Usûl*, II, 211-212

Çalışmaların yoğunlaştığı bir başka alan da hadis ilmindeki çalışmalardır. Bu dönemdeki fakihler genelde iki farklı eğilim taşırlar. Her iki kısım da usûl, fûrû', cedel konularında çalışmakla birlikte bir kısmı diğer ilimler arasında kelama daha çok meyillidir; diğer kısmı ise fûrû' konularının işlenmesine ve (özellikle Hanefiler dışındaki mezhep müntesipleri) dolaylı olarak hadis ilmine daha fazla eğilimlidirler. Aslında yukarıda da değinildiği gibi, çok yönlülük bu dönemin temel bir özelliğidir ve mesela Gazzâlî'nin okumakta olduğu son eserler Buhari ve Müslim'in eserleridir. Yine de bu dönemde hadis alanında bir kısmı doğrudan mezhebin delillerini toplama amaçlı oldukça mühim eserler yazılmıştır.

Bu devirde fıkıh usûlü telif etmiş tüm fakihlerin eserlerinde, avâmın zaruret nedeniyle taklidge mazur olmaları bir yana bırakılırsa, ilim ehlinin delilsiz bir hükmü kabul edemeyecekleri vurgulanmış, pek çok usûlcü de mutlak ictehad derecesine ulaştıklarını sarahaten veya imâen ifade etmişlerdir. Bu durumda şöyle bir soru ile karşı karşıya kalınmıştır: Mutlak müctehid bir başka müctehidi, mesela kendisinden daha bilgili ve faziletli gördüğü bir müctehidi taklid edebilir mi? Bu soru üstü kapalı olarak, böyle bir alim için, bir mezhebe bağlılığın meşruluğu sorununu gündeme getirmektedir. Serahsî, buna müsbet cevap verir ve çeşitli vesilelerle selefî bağlılıktan ve selef içerisinde gördüğü Ebu Hanife'nin ilim ve faziletinden bahseder. Birçok alim (Gazzâlî, Sem'ânî, İbn Hazm, Kâdı Abdulcebbar, Bâkılânî, Cüveynî gibi) ise müctehidin bir başka müctehidi, sorulan konuyu araştırma için zaman bulunmaması gibi zaruret halinde bile, taklid etmesine menfi cevap verir. Üstelik Gazzâlî, Mustasfa'da mutlak ictehad ile ilgili şartları son derece hafifleterek müstakil müctehid derecesine yükselmeyi teşvik eder.

Ancak bu durumda şu sorularla karşılaşılmaktadır: 1-Mutlak müctehid derecesine yükselmiş olsalar bile bu alimler, kendi anlayışlarına göre bir fûrû' eseri meydana getirmişler midir? Bilindiği üzere meşhur Cüveynî'nin babası, böyle bir eser telif teşebbüsüne tepki gösterilmesi nedeniyle teliften vazgeçmiştir. 2-Kendileri, kendi mezheplerine göre fetva vermişler midir ve kendi görüşlerini yaymaya çalışmışlar mıdır? Aslında fıkıhta kendi mezhebine davet sözkonusu mudur? 3-Belli bir mezhebe bağlı olarak eser yazmaları nasıl izah edilebilir? Bu eserler onların henüz mutlak müctehid olmadan önce taklid döneminde yazdıkları eserler midir? Yoksa sistematik düşünce tarzları, içinde yetiştikleri, formasyon kazandıkları mezhebe uygunluk arzettiği için mi onlar bu tür eserler yazmada herhangi bir taklid unsuru görmediler? 4-Mezhep içinde onların çok farklı görüşlerinin bulunması ve farklı yaklaşımları, tahrir yöntemindeki farklı anlayışlarla mı, onların müctehid olmalarıyla mı yoksa başka nedenlerle mi açıklanabilir? Mezhep imamına bağlılıklarını gösteren imalar nasıl anlaşılır? 5-Mezhep imamlarının görüşleri sadece global bir yaklaşım sağlayan paradigma rolünü mü üstlenmiştir ve dolayısıyla birçok farklı sistem aynı çatı altında değerlendirilebilmiştir?

Bu ve benzeri soruların nasıl cevaplanacağı bir yana, burada iki vakıayı tesbit edebiliriz: İlki, bu dönemde bir mezhep içindeki fakihlerin aynı tür tavırlar takınmadıkları, mesela bir kısmı sırf imamın kavlini doğru olarak tesbit ve buna göre tahrirle uğraşırken,

diğer bir kısmının daha çok izah tarzı ve yöntemle meşgul olduğu ve dolayısıyla zaman zaman ilk grubun tahrirlerinden farklı görüşlere ulaştıkları, ikincisi ise, mutlak içtihad derecesine ulaşan alimlerin, bunu pratiğe dökme konusunda İbn Hazm örneğindeki gibi iddialı olmadıklarıdır.

Büveyhîler-Moğollar arası, Büveyhî-Selçuklu devri diye adlandırılabilir olan dönemde, klasik fıkıh tarihi kaynaklarına⁵⁶ göre, "Fıkıh yaşlılık veya duraklama devrine girmiştir. Birçok alanda ilim ve fikir inkişaf etmiş, ancak fıkıhta duraklama ve hatta sapma meydana gelmiştir. Taklit ruhu her yanı kaplamış ve mezhep taassubu kuvvetlenmiştir. Öyle ki ulema, nastan aykırı bir delilin varlığına rağmen mezhep imamının kavlini savunmuşlar, mutlak icthada cephe almışlar, mezhep salıkları özellikle Hanefîlerle Şâfiîler sokak çatışmalarına kadar işi götürmüşler ve bu da müslümanların birliğini zedelemiştir. Taklidin yayılmasının sebepleri arasında, imamların yetiştirdikleri büyük talebelerin, hocalarının metod ve görüşlerini savunup geliştirmeleri, tedvin dolayısıyla hükümlere ulaşmada kolaylık ve bunun tembelliğe neden olması, kadınlara maruf mezheplerden fakihlerin atanması, uygulamada birlik ihtiyacı nedeniyle bir ülkede genelde bir mezhepten kadıların tayini, eğitim müesseselerinde sultanların ve vezirlerin medreseleri belli mezhep mensuplarına tahsisleri sayılabilir. Bu durum 4. asırda mutlak icthad kapısının kapanmasıyla başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Bu asırda mutlak müctehid seviyesinde alimler yetişmişse de bunlar kendilerini gizlemek ve bir mezhep mensubu müctehid olarak ilmi faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır."

Buradaki tesbitleri değerlendirmeye geçmeden önce, farklı bir bağlamda da olsa, kısmen benzer görüşlere sahip olan Debûsî'nin şu sözlerini nakledelim:⁵⁷

"Allah, Ademoğullarını fıtrat üzere yaratmıştır; şeytan onları hak yollarından dalâlete ancak derece derece götürür (istedreccum). Bu yolların başı da taklittir. Alim alimi, kendi reyini itham edip, onun fıkıhına ittiba ederek ve bunu din zannederek taklit eder. Onu bu duruma sevkeden şey sadece tembelliktir. Eğer çalışsaydı, o da taklit ettiği alimin benzeri bir muvaffakiyete erdirilirdi (lev ictehede levuffika limislih). Cahil de onu, bir alimi, getirdiği hükme istidlâlini zikretmeksizin duyduğunda taklit eder bir halde görür ve bir cahili taklid edip sapıtır (dalâlete girer). Sonra babasını ve muasırlarını taklid eder, neticede taşlara tapmaya kadar giderler. Dinler de ancak avâmın kötü alimleri (ulemâu's-sû') taklid etmesiyle değişmiştir (tebeddül etmiştir). Çünkü bu alimler taklid eddiklerinde, riyâseti ve hak üzere olan alimlerle mücadeleyi sevdiler; avâmın katında güzel olan şeyler ihdas ettiler (ebdeû'); sünnete tabi olanları kötilediler (ta'anû); neticede din kökünden değişti. Bu nedenle taklid cehlin sermayesidir ve sebebi de kişinin kendi derecesini (kadrini) bilmemesidir ki, neticede kişi, kendisi gibi olan bir zâta hüccetsiz ittiba eder. (Şeytanın dalâlete götürdüğü yollardan biri olarak) taklidden sonra ilham gelir ki, ilham sahibi kalbinin sesine tabi olur ve hüccetsiz olarak onu taklid eder...

56 Hudarî Bek, s.320-364; Hacevî, I, 3, II, 163 ve devamı; Bedran, s. 93-106; Karaman, s. 250-7; Eşkar, s. 115-184

57 Debûsî, vr. 221/B-222/A. Ayrıca bk vr. 224/A

İşte ilham sahibi cahillikle kendi rütbesini yükseltir, taklid sahibi de yine cahillikle kendi kadrini düşürür, ikisi de helak olur. Kendi kadrini bilen kişi helak olmaz. Kim bu ikisinden sakınmak istiyorsa işini Kitab ve Haber'e, sonra istidlâl ve nazara bina etsin. Tevfik ancak Allah'tandır.

İnsanlar, sadr-ı evvelde yani sahâbe, tabiîn ve salihîn devrinde işlerini (umûrahum, burada: fikhî hükümler anlamında) hüccete bina ederler; önce Kitab'ı, sonra Sünnet'i, sonra da hüccetle sahih olmak şartıyla Rasulullah'tan (sa) sonra gelenlerin kavillerini alırlardı. Kişi, bir meselede Ömer'in (ra) kavlini alır, sonra bir başka meselede Ali'nin (ra) kavlini alarak ona muhalefet ederdi. Ebu Hanife'nin ashâbı da, kendilerine vâzih görünen hüccete göre, bir defasında ona uyarlar, bir başkasında ise ona muhalefet ederlerdi. Şeriatla ne Ömerî, ne Alevî diye bir mezhep yoktu, bilakis nisbet Rasûlullah'a (sa) idi, ki onlar Nebi as'ın kendilerini hayırla övdüğü nesiller idiler. Onlar hücceti görürlerdi, alimlerini de kendilerini de değil. Ne zaman ki dördüncü asır ehlinin çoğunluğundan takvâ gitti ve hüccet talebinde tembellik gösterdiler, alimlerini hüccet kıldılar ve onlara tabi oldular. Bir kısmı Hanefî, bir kısmı Mâlikî, bir kısmı Şâfiî oldular, hücceti rical ile desteklemeye başladılar, bu mezhep üzerine doğmuş olmakla sıhate itikad eder oldular."

Debûsî bu konuyu ilhamın bilgi değeri konusunu işlerken ele almıştır. Onun, eserinin diğer bölümlerinden de anlaşıldığı üzere, özellikle bâtinî yorumlardan, sübjektif hüküm verme tarzlarından, tutarsız, keyfi kıyas ve istidlâl anlayışlarından rahatsız olduğu açıktır. Muasır eser sahiplerinin tesbitlerinde, vakıyı tasvirde doğruluk payı bulunmakla birlikte iki mühim eksiklik göze çarpar: 1-Bu dönemdeki canlılığı, iki yönlü (geçmişin, özellikle 2. asırda yaşayan fakihlerin görüşlerinin yeniden işlenmesi yoluyla, yeniden inşası ve sonraki devirler için referans kaynağı olan bir ilim anlayışının kurulması) tesisi ya görmezden gelmeleri veya önemini azaltmaları. Mesela yukarıda sözleri nakledilen Debûsî'nin duyduğu rahatsızlığı ve bizzat onun ve benzeri alimlerin mevcut soruna karşı ne yaptıklarını incelemişlerdir. 2-Tesbitlere nisbetle açıklayıcılığın çok daha yetersiz kalması. Bu yetersizliğe, Debûsî'nin yukarıdaki kısmî tesbit ve izahı da dahildir. Çünkü o, meselenin psikolojik yönüne değinmekle birlikte, hem haricî/sosyal gelişmeyle ilgili şartları, hem de ilmin dahilî gelişimi ile ilgili şartları kapsamlı bir tahlile tabi tutmamıştır. Bu, onun meselenin boyutlarını kavramada yetersiz kaldığı anlamına gelmez, ancak sadece yukarıdaki metne bakılarak yapılacak izah, bizzat Debûsî'nin tavrını anlamada da yetersiz kalır.

Özellikle 4. yüzyıl sonları ve 5. yüzyıl başlarında başlayan ve Selçuklularla zirveye ulaşan ilmi canlanma ile taassub derecesinde mezhep bağlılığının nasıl bağdaştırılabileceği üzerinde düşünülmemiştir. Mesela bizatihi taklitten şikayetçi olan Debûsî'nin de yine Hanefî mezhebine bağlı bir fakih olabilmesi ve mezhebin görüşlerini delillendirmede çok önemli bir mevki arzetmesi nasıl açıklanabilir? O da haricî şartların baskısı nedeniyle mi bu derece farklı grup ve görüşlerin mevcut olduğu bir dönemde mutlak ictihaddan, ayrı bir mezhep ihdasından çekinmiştir?

Burada konuya ışık tutabilecek sorular ve muhtemel cevap tarzlarıyla yetinilmiştir ve daha ayrıntılı bir inceleme bu makalenin genel tasvir amacını aşmaktadır. Ancak "Ulema ictihad çağrısı ile mezhep bağlılığını nasıl birleştirebiliyorlardı?" sorusunun bir izahı, Debûsî'nin taklidi dört kısma ayırmasında görülebilir: a-Ümmetin Nebi'yi (sa) tasdiki; b-Alimin, nazar ve rey sahibi, fıkhıta akranı olan fakihlere karşı üstünlüğü ortaya çıkmış bir kimseyi tasdiki; c-Avâmın kendi asırlarındaki ulemayı tasdiki, d-Oğulların, baba ve ecdadı, küçüklerin büyükleri tasdiki. Ona göre bunlardan ilk üçü sahih, sonuncusu batıldır. Çünkü ilk üç konuda her biri, bir istidlale dayanmaktadır.⁵⁸

Bu durumun bir başka izahı, mezhebe bağlılığın siyasi ve sosyal sebeplerden yani haricî nedenlerden kaynaklandığı şeklinde olabilir. Bu açıklamanın devamı olan bir başka izah, her devletin uygulama birliği sağlama ihtiyacı duyduğu ve mezheplerin bir tür yasama fonksiyonu gördükleri, bu nedenle de sırf nazarî olarak yeni bir mezhep kurmanın pratik faydadan yoksun olduğu şeklinde olabilir. Ancak, böyle bir çelişkiyi fıkıhla ilgili teorik faaliyetin her sahasında sürdürmek imkansızdır. Nitekim, bu dönemde usûl ve fîrû'da hemen her mezhepte mezheb-içi birçok görüş farklılığı ortaya çıkmıştır. Bunun için dahilî nedenler, yani bizatihi ilmî faaliyetin kendi süreci içerisindeki nedenler de araştırılmalıdır. Haricî nedenlerle çakışan dahilî bir yapı olmadıkça, böyle verimli ve canlı bir faaliyet ortamının ortaya çıkması beklenemez.

Bir başka izah, mezheplerin, bir tür dünya görüşü ifade ediyor oluşları olabilir. Şîliğin farklı anlayışı bir tarafa bırakılırsa, diğer tüm itikadî ve fikhî mezheplerce kabul gören ortak bir selefe ittiba ve onlara rücu anlayışı vardır. Buna göre, her bir mezhep nasları anlamada ve selefin yolunu en iyi şekilde takip etmede kendisini haklı gösteren tarihî ve nazarî sebepler üretmiştir. Mesela bu durum Serahsî'de açıkça görülür. Mezhep taassubundan uzaklaşarak gittikçe daha kapsayıcı bir bakış açısına sahip olan Gazzâlî'de de yine selefe ittiba anlayışını görürüz. O, kendi döneminin fakihlerini, hem herhangi bir mezhebi haklı çıkarmak için yapılacak cedelin gereksizliği, hem de mezhep farkı gözetmeksizin, ilk devirde yaşamış mezhep imamları ve onların seleflerinin dini anlama ve yaşamadaki ortak özelliklerini gözardı etmeleri konusunda şiddetli bir tenkide tabi tutmaktadır.⁵⁹ Netice olarak konu hem sosyal tarihçilik, hem de fikhî nazariyatı (fikhın dahilî yapısı, sistematigi ve gelişimi) açılarından incelenmeye muhtaçtır.

C-FAKİHLER VE ESERLERİ

Bu dönemde yukarıda da belirtildiği gibi kapsamlı tartışmalara yer verilen usûl, fîrû', hilaf⁶⁰ ve cedel eserleri yazılmış; yine bu alanların her birinde öğrenmeyi kolaylaştırma, ıstılahları izah ve meseleleri ta'dâd amacıyla orta ve küçük hacimli muhtasarlar da kaleme alınmıştır. Bu dönemde farklı mezheplerden birçok müellif tarafından "Mebûsût" ya da

58 Debûsî, vr. 216/B-217/A

59 Gazzâlî, *İhya*, I, Kitabu'l-İlm, özellikle s. 31 vd.

60 Hilaf sahasındaki eserlerin derli toplu bir listesi için bk. Şükrü Özen, Hilaf md., DİA.

“Basît” adlı hacimli eserler yazılmıştır. Ayrıca fıkıh usûlünde ve fûrû‘ fıkihta çeşitli tartışma konularıyla ilgili risaleler, kitaplar da kaleme alınmıştır. Fûrû‘da çok sayıda eserin yazıldığı alanlardan biri hilafet/yönetim konusudur. Bu eserler, kendilerinden sonrası için sürekli referans kaynağı oluşturan ve önceki birikimi anlamada da otorite olarak kabul edilen eserler durumundadırlar. Mezhebi müdafaa ve inşa faaliyetinin bir uzantısı olarak tabakât ve menâkıb kitapları, ahkam tefsirleri yazılmış, ahkam hadislerini derleyen eserler ortaya konmuştur. Ayrıca hikmet-i teşri konusu da Gazzâlî’nin *İhyâ’*’sı gibi bazı müstakil eserlerde veya İbn Sina’nın *Kitabu’n-Necat’*’inde olduğu gibi bölümler halinde işlenmiştir. Dikkat edilmesi gereken bir nokta, alimlerin farklı alanlardaki bilgilerini, görüşlerini çeşitli alanlarda yazılmış eserlerinde ifade etmiş olabilecekleri ve konuları tecride özen gösteren alimlerin bile çeşitli ipuçları veren görüşlerinin umulmadık yerlerde karşımıza çıkabileceği gerçeğidir. Aşağıda önce tabakât, tefsir, hadis ve hilafetle ilgili eserlere örnekler verilecek, sonra mezheplere göre dönemin tebâruz eden fakihleri ve eserleri zikredilecektir.

Tabakât ve menâkıb kitaplarının en meşhurları Saymerî, Ebu Ya’lâ el-Ferrâ, Cüveynî ve Şirâzî’nin eserleridir. Bu tür kitapların, mezhebi veya mezheb imarını müdafaa etmenin yanı sıra, Ebu İshak Şirâzî’nin Tabakât’ında görüldüğü üzere bir tür fıkıh tarihi yazma ve icma ve hilafet kimlerin görüşlerinin muteber olacağını gösterme gibi fonksiyonları da bulunabilir. Bir önceki yüzyılda mevcut olan icmaya vurgu yapılması ve bu konuyla ilgili eserler verilmesinin aksine bu yüzyılda hilafet eserleri rağbet görmüş gibidir.

Bundan başka, hemen her itikâdî mezhep veya meşreb reisinin bir tefsir kaleme almış olması dikkati çeker.⁶¹ Yukarıda da bahsedildiği üzere, bu dönemde hemen tüm ilimlerde büyük bir canlılık yaşanmış, bu Kur’an ilimleri alanında da görülmüştür. Fıkıhla doğrudan ilgili olarak el-Kiyâ el-Herrâsî’nin *Ahkâmu’l-Kur’ân’*’ı ve Beyhakî’nin Şâfiî’ye ait ahkam ayetleri tefsirlerini biraraya topladığı ve bu nedenle Şâfiî’ye atfedilen *Ahkâmu’l-Kur’ân* adlı eseri zikredilebilir.

Hadis alanında özellikle Beyhakî’nin ahkam hadislerini derleme konusundaki çalışmaları önemlidir. *es-Sünenu’l-Kübrâ* buna misal olarak verilebilir. Bağavî’nin *Misbâhu’s-Sünne* adlı eseri de bir başka mühim eserdir. İsnâ aşeriye’nin dört ana hadis kitabından ikisi de Şeyhu’t-Tâife tarafından bu dönemde yazılmıştır ve bunlar aşağıda zikredilecektir. Ayrıca hadis şerhleri konusunda Bâcî’nin ve İbn Abdilberr’in eserleri zikre değer. Ancak, hadis rivayetiyle ilgili yoğun bir faaliyetin bulunmasına rağmen, nazari ilimlerde çok daha büyük bir atılım gerçekleştirildiği ve hadis ilimlerindeki esas gelişmenin Eyyubîler döneminde Dâru’l-Hadislerin kurulmasıyla birlikte yaşandığı görülmektedir.

Hilafet tartışmalarının klasik eserleri bu devrin ürünüdür ve günümüzde bile bu eserler temel referans olarak verilmektedirler. Bu alanda Mâverdî’nin ve Ferrâ’nın *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*’leri, Cüveynî’nin *Çiryâsi*’si, Gazzâlî’nin *Fezâihu’l-Bâtiniyye*’si, farklı bir türden

61 Mesela, Kâdi Abdulcebbâr (v. 415/1025), *Tenzihu’l-Kuran ani’l-Metain*, Ebu Abdurrahman es-Sülemi (v. 412/1026) *Hakaiku’t-Tefsir*, adlı eserler kaleme almışlardır.

olmakla birlikte fikhî görüşler bakımından önemli olan Nizamülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si bu dönemde yazılmış eserlere örnek olarak verilebilir. Bunların yanısıra bir kısmı günümüze gelmiş, bir kısmını da sadece kaynaklardaki isimlerinden öğrendiğimiz çok sayıda eser bulunmaktadır. Ancak dikkat çekici bir nokta, Hanefî ve Mâlikî mezheplerine mensub fakihlerin bu konuda müstakil bir eser kaleme almamış olmalarıdır.

Bu dönemdeki mezheplerin durumuyla ilgili olarak, günümüzde araştırılmaya en fazla ihtiyaç gösteren mezheb, şüphesiz Hanefî mezhebidir. Kudûrî, Saymerî, Dâmegânî, Halvânî, Debûsî, Serahsî, Pezdevî, Alâuddin Semerkandî gibi mühim birçok Hanefî fakihinin yaşadığı bu dönemde, Hanefî mezhebinin geçirdiği dönüşüm şimdikiye kadar ortaya konmamıştır. Oysa bu dönemden itibaren Mâverâünnehir Hanefî alimlerinin önceki Irak Hanefîlerini gölgede bıraktıkları ve onların eserlerinin mezhepte temel referans kaynağı oluşturdukları görülür. Dönemin eserlerinde Irak meşâyihî/Mâverâünnehir meşâyihî ayrımı sıkça zikredilmektedir. Öte yandan bir önceki asırda özellikle Belh'te faal olan Horasan Meşâyihinden bahsedilmemektedir. Yukarıda zikredilenlerin ilk üçü Irak meşâyihine, diğerleri Mâverâünnehir ulemasına dahildir ve aralarındaki ayrımın itikâdî, usûlî/metodik, fürû' ile ilgili ve siyasî yönleri incelenmeye muhtaç durumdadır. Özellikle mutezilî/sünnî ayrımının bunda ne kadar etkili olduğu, ayrıca başka ne tür eğilimlerin Hanefî mezhebi şemsiyesi altında temsil edildiği incelenmeyi beklemektedir.

O dönemde, Mâverâünnehir alimlerinin⁶² en meşhuru herhalde Ebu Zeyd Debûsî'dir (v.430). Cessâs'ın (v. 370) talebesi Ebu Ca'fer Uruşenî'nin (v. 400) talebesi olan Debûsî, Hanefîlerle Şâfîiler arasındaki tartışmalarda, özellikle kıyas ve illet konusuna damgasını vuran ve söylemleriyle kendisinden sonraki tartışmaları şekillendiren şahıstır. Nitekim İbn Haldun da kıyas konusunda en kapsamlı çalışmayı onun yaptığını söyler.⁶³ Mâverâünnehir Hanefîleri içinde en az üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birini Debûsî, ikincisini Halvânî ve iki öğrencisi Serahsî ve Pezdevî, üçüncüsünü ise Maturidî'yi esas alan fakihler (Lâmişî, Alâuddin Semerkandî gibi) teşkil etmektedir. Bu dönemde Irak Hanefîleri arasında Saymerî, Kudûrî ve Dâmegânî önde gelen alimleri teşkil etmektedirler. Bunların dışında özellikle Irak, İran ve Harizm'de Mutezilî eğilimli Hanefîlerden kimlerin yaşadığı ve eserleri araştırılmaya muhtaçtır.

Debûsî'nin usûlde *Takvîmu'l-Edille*, hilaf alanında *el-Esrâr* adlı eserlerinin yanısıra *hikmet-i teşri* ile ilgili konuların da bulunduğu *el-Emedu'l-Aksâ*'sı burada zikredilebilir. Ancak hilaf ilmine mühim katkıları bulunduğu anlaşılan bu alimin konuyla ilgili diğer eserleri günümüze gelmemiştir, *Tesisu'n-Nazar*'ın ona aidiyeti de şüphelidir. Halvânî'nin iki talebesinden Pezdevî ile Serahsî, mezhebin görüşlerini yeniden değerlendirmek, kavilleri, tahrirleri derlemek, hatalı gördükleri tahrirleri ve izahları tenkid ederek tashih etmek ve mezhebin görüşlerini kapsamlı olarak delillendirmek amaçlarıyla *Mebûsût* adıyla iki ayrı eser

62 Bu dönemde yaşamış Mâverâünnehir alimlerinin bir listesi için bk. Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maveraunnehir İslam Hukukçuları*, Ankara, 1976

63 İbn Haldun, s. 426

kaleme almışlardır. Serahsî'nin ayrıca İmam Muhammed'in çeşitli eserlerine müstakil şerhleri de (*Şerhu Siyeri'l-Kebîr* gibi) bulunmaktadır. Her iki müellif Debûsî'yi örnek alarak ve yer yer onu tenkid ederek birer usûl eseri de yazmışlardır. Bildiğimiz kadarıyla bunlardan Serahsî'nin *Usûl*'ü herhangi bir şerh veya ihtisar çalışmasına konu olmamıştır. *Mebûsût*'ta, Serahsî'nin *el-Hilafiyât* adlı bir eserinin de bulunduğunu gösteren bir ima vardır.⁶⁴ Bu dönemde yazılan çok sayıda hilafiyat kitabının en mühimlerinden biri de, *el-Muhtasar*'ı ile meşhur Kudûrî'nin *et-Tecnis* adlı kitabıdır.

Bu dönemin farklı üsluplarla kaleme alınan eserleri arasında Soğdî'nin, adeta bir kanun kitabı gibi maddeleştirerek yazdığı *en-Nütef fi'l-Fetâvâ*'sı, ile Nâtîfî'nin mükellefleri esas alarak yazdığı (ahkâmü'n-nisa, ahkâmü's-sıbyân, ahkâmü'l-imâmê gibi) *Kitabu Cümeli'l-Ahkâm*'ı verilebilir.⁶⁵ İtikaden Mutezilî, fûrû'da Hanefî olan Zemahşerî⁶⁶ (h. 467-538) de fıkıh alanında çeşitli eserler vermiştir. Hilaf sahasında *Ruûsu'l-Mesâil*, mirasla ilgili olarak *er-Râiz fi'l-Ferâiz* adlı eserlerinin yanı sıra, *Şakâiku'n-Nu'mân fi Hakâiki'n-Nu'mân fi Menâkibi'l-İmam Ebi Hanife* adlı bir de menâkıb kitabı vardır.

Hanefîlerle büyük bir rekabet içinde olan Şâfiî mezhebi bu dönemde çok sayıda müctehid alimin yetiştiği bir yükseliş dönemindedir ve Ebu İshak el-İsferâinî, Kâdi Ebu Hamîd, Mâverdî, Kâdi Abdulcebbar, Ebu İshak Şirâzî, Cüveynî, Gazzâlî, el-Kiyâ el-Herrâsî, Beyhakî gibi çok sayıda mühim Şâfiî alimi yetişmiştir. Bunlar arasında şüphesiz en meşhuru Gazzâlî'dir. O dönemde Şâfiî mezhebinde Irak/Horasan meşâyihî ayrımı vardır ve Bağdad Nizâmiye medresesinin ilk müderrisi olan Ebu İshak Şirâzî⁶⁷, fıkıh eğitiminde daha mühim bir mevki işgal etmiş görünmektedir. Nitekim o, elçi olarak Nişabur'a gittiğinde yol boyunca tüm beldelerde kadı, müftî, imam vb. vazifelerde kendi talebelerini gördüğünü anlatır. Şirâzî, fûrû'da *et-Tenbîh* ve *el-Mühezzeb*'i, usûlde *et-Tebîra* ve *el-Lüma*'ı, hilaf ilminde *en-Nüker*'i, cedelde, *el-Meûne fi'l-Cedel*'i yazmıştır.

Cüveynî, fûrû'da *Nihâyetü'l-Matlab*'ı, usûlde önce Bâkılânî'nin görüşlerini özetlediği *et-Telhîs*'i, sonra *el-Burhân* ve *el-Varakât*'ı, hilaf ilminde *el-Esâlib fi'l-Hilafiyât* adlı eseri,⁶⁸ cedelde *el-Kâfiye fi'l-Cedel*'i yazmıştır. Onun talebelerinden el-Kiyâ el-Herrâsî⁶⁹, yukarıda zikredilen ahkâmü'l-Kur'ân ile ilgili eseri yanı sıra hilaf konusunda *Şifâu'l-Müstersidîn*'i yazmıştır. Cüveynî'nin bir diğer talebesi Gazzâlî usûlde önce hocasının görüşlerini özetlediği *el-Menhûl*'ü, sonra *Şifâu'l-Ğalîl*'i ve en son olarak da *Mustasfâ'yı*; hilaf konusunda *Me'hazu'l-Hilâf*, *Lübâbu'n-Nazar*, *Tahsînu'l-Meâhiz*, *Kitâbu'l-Mebâdî ve'l-Ğâyât* adlı kitapları yazmıştır.⁷⁰ Gazzâlî, fûrû' konusunda hocası Cüveynî'nin *Nihâyetü'l-Matlab* adlı

64 Serahsî, *Mebûsût*, IV, 165

65 Ahmed b. Muhammed en-Nâtîfî'nin (v. 446) bu kitabı Hamedallah Seyyid tahkikiyle yayınlanmıştır (Mekke, 1997).

66 Hayatı ve eserleri için bk. Hamevî, XIX, 126-135

67 Hayatı ve eserleri için bk. Sübkî, IV, 215-256

68 Bu eserin zikredildiği yer için bk. Sübkî, VII, 233

69 Sübkî, VII, 233

70 Gazzâlî, yukarıda zikredilen hilafı ilgili dört kitabının ismini *Mi'yar*'da vermektedir, bk. s. 27

eserini esas alarak dört kitap yazmıştır: *Basît*, *Vasît*, *Vecîz* ve *Hülâsa*⁷¹ Yönetim konusundaki eseriyle meşhur olan Mâverî,⁷² usûl konularını *Edebu'l-Kâdi* adlı eserinde işlemiş, fûrû' alanında *el-Hâvî*'yi kaleme almıştır.

Sözkonusu dönem Mâlikî mezhebinde de mütekaddimîn ile müteahhirîn arasındaki ayrım noktasını oluşturur. Mâlikî mezhebinin bu dönemdeki önemli şahsiyetlerinden bir kısmı, İslam dünyasının doğusunda ve özellikle Irak'ta yetişmişlerdir. Bunlar arasında kelim konusundaki kapsamlı çalışmalarıyla tanınan Bâkîlânî, Kâdi Abdülvehhab⁷³ ve Bâcî⁷⁴ sayılabilir. Kelam, i'câzu'l-Kur'ân, usûl, hilafet konularında eserler veren Bâkîlânî, Eş'arî kelamını özellikle tabiiyyât konusunda ayrıntılı olarak işlemesiyle tanınır. Şüphesiz onun bilgi, tabiiyyât ve istidlâl yöntemleri konularındaki çalışmaları genel bir çerçeve sunarak diğer alanlara nisbetle, binanın temeli olma işlevi görmüştür. Sonraki Eş'arîler önlerinde, onun birçok görüşünü kabul, red veya tadil yoluyla izleyebilecekleri bir program bulmuşlardır. Bu nedenle o, Eş'arî kelamının yenilenmesinde Gazzâlî'nin öncüsüdür. Bâkîlânî, usûl ve siyaset/hilafet konularında da ne yazık ki çoğu bize ulaşmayan kapsamlı eserler yazmıştır. Ancak onun *et-Takrîb* adlı usûl eseri ve onun Cüveynî tarafından yapılmış ihtisarı bugün elimizdedir. Yine bugün elimizde olan *et-Temhîd* adlı kelim kitabında da hilafet konusundaki tartışmalara geniş yer ayırmıştır.

Ebherî ve İbn Kassâr'ın talebesi olan Kâdi Abdülvehhab b. Ali (v. 422) ise usûlde *el-İfâde* ve *et-Telhîs*, fûrû'da *Şerhu'l-Müdevvene*, *el-Meûne 'alâ Mezhebi Âlimi'l-Medîne*, *Ma'rife fi Şerhi'r-Risâle*, *et-Telkîn* ve *Uyûnu'l-Mesâil*, hilafte *el-İşrâf fi Mesâili'l-Hilâf* ve *Evâilu'l-Edille fi Mesâili'l-Hilâf* adlı eserleri kaleme almıştır. Onun ayrıca *en-Nusra li-Mezhebi Malik* adlı bir eseri vardır. O, Mâlikî mezhebinde Irak okuluna mensup olmakla birlikte, bir süre Mısır'da bulunmuş, Kuzey Afrikalı İbn Ebî Zeyd'in *Risâle*'sine şerh yazmış ve görüşleri ile Mağrib Malîkîlerini de etkilemiştir. Kâdi Abdülvehhab'tan sonra giderek zayıflayan Irak Mâlikî okulu, Zâhirîlikte olduğu gibi, burada devam etmemiştir. Kâdi Abdülvehhab, Hatîb el-Bağdâdî ve Ebu İshak eş-Şirâzî'nin de hocasıdır.⁷⁵

Mezhepte usûl ve fûrû' alanında yetişen en önemli sima ise, yazdığı eserlerle ve İbn Hazm'la yaptığı münazaralarıyla özellikle Endülüs'te tesirli olan Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî (v.474/1081) idi. Bâcî, Endülüs'teki ilk eğitimini tamamladıktan sonra hicri 426'da doğuya gitmiş ve çeşitli merkezleri dolaştıktan sonra Bağdad'ta karar kılmıştı. Onüç yıllık bir eğitimden sonra Endülüs'e dönen ve bir süre pek tanınmayan Bâcî, Mayorka'da bulunan ve kimsenin kendisiyle münazaraya cesaret edemediği İbn Hazm ile meşhur münazarasındaki başarısının ardından büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Şâfiîlerden Ebu İshak Şirâzî ve Kâdi Ebu't-Tayyib et-Taberî, Hanefîlerden Kâdi Dâmeğânî ve Ebu Ca'fer Simnânî,

71 Safedî, "şimdi derslerde *Vasît* esas alınmaktadır" demektedir; bk. I, 276

72 Hayatı ve eserleri hakkında bk. Hamevî, XV, 52-5; Safedî, XXI, 451-3

73 Hayatı ve eserleri hakkında bk. İbn Ferhun, s. 261-2

74 Hayatı ve eserleri için bk. Hamevî, XI, 246-251; Safedî, VI, 404; İbn Ferhun, s. 197-200; Ahmed Özel, Bâcî maddesi, DİA. Ayrıca bk. Bâcî, *Kitâbu'l-İşâre*, muhakkikin ta'liki, s. 17-136

75 Kâdi Abdülvehhab'ın hayatı ve eserleri için bk. *el-Meûne*, I, 13-51, muhakkikin değerlendirmeleri kısmı.

Mâlikîlerden Ebu Zer el-Herevî (v. 434) onun en önemli hocalarındandır. Ebu Zer el-Herevî, Bâkîllânî ve Dârekutnî'nin talebesi olup eğitimi tamamlandıktan sonra Mekke'ye yerleşmiştir ve Bâcî, ondan hem Mâlikî fıkıhı ve Eş'arî kelamını öğrenmiş, hem de *Sahîhu'l-Buharî*'yi rivayet etmiştir. Çok yönlü bir ilmi kişiliğe sahip olan Bâcî, özellikle fıkıh, fıkıh usûlü, cedel, hadis ve kelim sahasındaki eserleriyle dikkat çeker. O, üçlü tasnif geleneğine uyarak, fûrû' alanında önce *Muvattâ'*ya şerh olarak *el-İstifâ'* yı yazmış, sonra bunu ihtisar edip orta hacimli bir eser olarak *el-Müntekâ'* yı, ve onu da ihtisar ederek *el-İmâ'* yı telif etmiştir. Bunun dışında *Müdevvene*'nin iki ayrı muhtasarını yapmıştır. Onun *Kitâbu Fırakî'l-Fukahâ* ve *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh* adlı eserleri olduğu da nakledilir. Serahsî'ye benzer bir şekilde hem usûlde hem de fûrû'da kendinden önceki mezhep imamlarının çalışmalarını değerlendiren ve ayrıca hadis konusunda yoğunlaşan Bâcî, mezhepte farklı görüşleriyle tanınan ve özellikle 4. asır Irak ilim ortamının genel özelliklerini yansıtan İbn Kassâr, İbn Huveymzendad gibi fakihlere tenkitler yöneltmiş ve mezhebin görüşlerini, kitapları ve münferit konulardaki risaleleriyle kapsamlı bir şekilde işlemiştir.

Usûlde de muhtasar olarak *el-Hudûd*'u ve *Kitâbu'l-İşâre*'yi ve orta hacimli bir eser olan *el-İhkâm*'ı yazmış; ayrıca cedel konusunda *el-Minhâc*'i kaleme almıştır. Usûl konusunda Hanefî mezhebine benzer bir durum arzeden Mâlikî mezhebinde de sonraki fakihler imamlarının kavillerinden yola çıkarak usûlü tesbite çalışmışlardır. Nitekim Bâcî de eserini Mâlikîlerin ve İmam Malik'in görüşlerini ortaya koymak amacıyla yazdığını ifade eder.⁷⁶

Mısır ve batısındaki ülkelerde de mühim Mâlikî fakihleri yetişmiştir. Özellikle bir önceki asırda Kayravan'da İbn Ebi Zeyd'in (v. 386) faaliyetleri neticesi çok sayıda alimin yetiştiği anlaşılıyor. Halil b. İshak'ın (v. 776) meşhur *el-Muhtasar*'ında kaynak olarak zikrettiği şahıslar bu devirde yaşamışlardır. Bunlar Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed er-Rib'î el-Lahmî (v. 478), İbn Yunus (v. 451), İbn Rüşd el-Ced (v. 520) ve Mâzîrî (v. 530)'dır.⁷⁷ Bunlardan İbn Yunus ve Mâzîrî Sicilyalıdır.⁷⁸ İbn Yunus (Muhammed b. Abdullah), *Müdevvene*'nin şerhi olan, müteahhirin arasında "mushafu'l-mezheb" olarak anılan ve talebeler arasında müzakerede esas alınan *Kitâbu'l-Câmi*'ini yazmış, bu kitapta meseleleri toplayıp bunları şerhetmiş, tercihlerde bulunmuştur. Kendinden önceki fakihlerin kitaplarını, ki bunlar arasında Kâdı Abdulvehhab'ın bugün kayıp olan *el-Mebsût*'u da vardır, görmüştür. İbn Yunus'un hocası, İbn Ebi Zeyd'in talebesi olan İbnü'l-Hasâirî'dir ki o, talebeleriyle birlikte Kayravan'dan müstakil bir Sicilya okulunun kurucusudur.

Yukarıda zikredilen Lahmî'nin talebesi olan ve fıkihtaki çalışmalarının yanı sıra kelim sahasında da eserler veren Mâzîrî (Muhammed b. Müslim), Cüveynî'nin *Kitabu'l-İrşâd*'ına bir şerh yazmıştır. Ayrıca onun *Kitâbu'l-Burhân*'ına *İzâhu'l-Mahsûl* adlı bir şerh yazmıştır,

76 Bâcî, *İhkâm*, s. 170

77 Şeyh Muhammed el-Emîr, s. 4-6. Halil b. İshak bunların dışında kaynak olarak, "Müdevvene" ve "onun şarihleri", yukarıda "zikredilenler dışında kalan şüüh" ve "müteahhirin"i zikreder.

78 Sicilya'da yetişen fakihler ve eserleri hakkında bk. Zehrânî, s. 310-354. Sicilya, 444/1052'de Normanlar'ın eline geçmiş, ancak tam olarak hakimiyet kurup tüm bölgeleri almaları 484/1091 yılına kadar sürmüştür. Muhtemelen bu dönemlerde Sicilya'dan ayrılan Mâzîrî'nin vefat yeri İskenderiye'dir.

ki bu belki de *el-Burhân*'ın ilk şerhidir. Ayrıca o, çok takdir ettiği Gazzâlî'nin *İhyâ*'sına özellikle hadis yönünden tenkidler yönelten *el-Keşf ve'l-İnbâ ani'l-Mütercem bi'l-İhyâ* adlı bir eser yazmıştır. Onun eserlerinden biri de, Emir Temim b. el-Muiz es-Sinhacî'nin talebi üzerine *Resâilu İhvânu Safâ*'ya şerh olarak yazdığı ve bugün için kayıp olan *el-Emâlî*'sidir.

Meşhur İbn Rüşd'ün dedesi ve Kâdı İyaz'ın hocası olan İbn Rüşd el-Ced de bu dönemin önemli Mâlikî fakihlerindendir. O, *el-Beyân ve't-Tahsîl* adında hacimli bir eser vermiş, muhtasar olarak da *el-Mukaddemât*'ı yazmıştır. *Mukaddemât*'ın başında akâid ve usûlle ilgili görüşlerine de yer vermiştir.

Hanbelî mezhebinin⁷⁹ büyük bir atılım yaptığı bu dönemde şüphesiz en büyük pay, Kâdı Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nındır (v. 458). O, özellikle usûl ve fûrû' konularında, hilaf ilminde ve Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerini bilme konusunda otoriteydi. Öte yandan ilelü'l-hadis ve ricâl konusunda zayıf olduğu söylenir. Kalam ilminde de eser (*el-Mu'temed*) veren Ebu Ya'lâ mezhebin görüşlerini derlemiş, delillendirmiş, tahrirler yapmış, Hanefî ve Şâfiîlerin yazdığı her alanda o da eser vermiştir. O, Ukberî'nin (v. 428) yazdığı küçük risale⁸⁰ sayılmazsa, Hanbelîlerin usûlde bize ulaşan ilk derli toplu eseri olan *Kitabu'l-Udde*'yi kaleme almıştır. Fûrû'da *Şerhu Muhtasarı Hırakî*'yi ve hilafta *et-Ta'liku'l-Kebîr fi Mesâili'l-Hilâfiyye beyne'l-Eimme*'yi yazmıştır. Ayrıca *el-Kifâye fi Usûli'l-Fıkh* adlı bir usûlü ve fûrû', akaid, usûl konularını işlediği *Kitâbu'r-Rivâyeteyn ve'l-Vecheyn* adlı bir eseri daha vardır. Mâverdî'nin eserleriyle aynı dönemde ve aynı üslupta yazılmış, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye* adlı bir eseri de bulunmaktadır. *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı bir eser yazdığı da zikredilmektedir.⁸¹

Kâdı Ebu Ya'lâ'nın bu dönemde iki önemli talebesi yetişmiştir. Biri Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed el-Kelvezânî (v. 510), diğeri ise İbn Akîl (v. 513)'dir. Hanefî fakihî Dâmegânî'ye de talebelik etmiş olan Kelvezânî, hocasının *el-Udde*'si ile birlikte sonraki Hanbelîlerin sürekli atıfta buldukları *et-Temhîd fi Usûli'l-Fıkh*'ı yazmıştır. Hilafiyat konusunda *el-İntisâr fi'l-Mesâili'l-Kibâr (el-Hilâfu'l-Kebîr)* ve *Ruûsu'l-Mesâil (el-Hilâfu's-Sağîr)* adlı eserleri, fûrû'da birçok şerhe konu olan *el-Hidâye*'yi, ferâiz konusunda *et-Tehzîb fi'l-Ferâiz*'i kaleme almıştır. Kelvezânî aynı zamanda Abdulkâdir Geylânî'nin de hocasıdır.

İbn Akîl de dört bölümden oluşan (usûl, cedelu'l-usûliyyîn, cedelu'l-fukahâ ve hilâf) *el-Vâzih*'ı yazmıştır. Ayrıca *el-Müfredât* adlı bir hilafiyat eseri daha vardır. Onun belki en orijinal eseri, Bağdad medreseleri ve ilim meclislerinde yapılan münazaraları kaydettiği *Kitabu'l-Fünûn*'udur.⁸² Çoğunluğu fıkıhla ilgili olmakla birlikte, bu münazaralar içinde

79 Hanbelîlik ve ilgili çalışmalar konusunda bk. Ferhat Koca, Hanbelî mezhebi maddesi, DİA.

80 Bk. *Risale fi Usûli'l-Fıkh*, Ebu Ali Hasen b. Şihâbi'l-Hasen el-Ukberî, thk. Muvaffak b. Ahmed, Mekke, 1992

81 Kâdı Ebu Ya'lâ'nın hayatı ve eserleri için bk. Cengiz Kallek, Ebu Ya'lâ el-Ferrâ maddesi, DİA; *el-Udde*, takdim kısmı; Kelvezânî, *Temhîd*, I, 35, 41 (takdim kısmı).

82 Kaynaklarda seksen cüz, ikiyüz cilt gibi büyük rakamlarla ifade edilen bu kitabın iki cildi George Makdisi tarafından tahkik edilip yayınlanmıştır.

dönemin medreselerinde okutulan hemen tüm ilimler, kelim, edebiyat, tefsir, vb. ile ilgili konular yer alır. İbn Akîl'in hocaları arasında ikisi de Mutezilî olan İbnu'l-Velîd ve İbnu't-Tebânî de vardır. Onlardan ders almak için gizlice gidip gelen ve bir kısım görüşlerinde onlardan etkilenen İbn Akîl, Hanbelîler'in baskısı üzerine bir süre gizlenmek ve sonunda tevbe ettiğini açıklamak zorunda kalmıştır.⁸³

Zâhirî mezhebine gelince, İbn Hazm'ın eserleri dışında, bu mezheb mensublarınca yazılan eserler bize ulaşmamıştır. İbn Hazm, usûlde *el-İhkâm* ve *Risâle fi İbtâli'l-Kıyâs*'ı, fûrû'da *el-Muhallâ*'yı yazmıştır. Ayrıca adeta kendi dönemindeki hilafiyat eseri yazma adetine zıt olarak *el-İcmâ'* adlı bir eser telif etmiştir.⁸⁴

Bu dönemde gelişmesini tamamlayan ve yeniden şekillenen mezheplerden biri de İsnâaşeriyye mezhebi olmuştur. İsnâaşeriyye, bu dönemin mücadelelerinde İsmailîlere göre daha geri planda kalmakla birlikte, Büveyhî yönetimi altındaki Irak ve İran'da yaygın durumdaydı. Bu dönemde mezhepte Usûlî mektebin doğuşuna şahit olmaktayız.⁸⁵ Dördüncü asrın sonlarında İbn Ebi Akîl ve İbnu'l-Cüneyd el-İşkâfî fıkıhî hadisten ayrı, müstakil bir şekilde ele alma ve mezhepte ictihad yolunu açmışlardı. Sünnî fıkıh mezhepleri örnek alınarak fûrû' fıkıh ve usûl kitaplarının yazılması da bunu takip etti. Şeyh Müfîd'in⁸⁶ Ahbarîleri şiddetli tenkidinin ardından, dönemin bilgi teorisinin bir uzantısı olarak Şerîf Murtazâ'nın⁸⁷ (v. 436) akaid tartışmalarında haber-i vahidin delil oluşunu reddi, Şeyh Sadûk dışındaki tüm Ahbarîleri tenkidi, belki de mezhebin ilk fıkıh usûlü kitabını yazma teşebbüsü (bunu tamamlayamamıştır) yenilenmenin boyutlarını gösteren birer işarettir. O, imamet ve usûl konusunda da eserler vermiştir. Şerîf Murtazâ aynı zamanda *Nehcü'l-Belâğa*'nın da müellifidir.

Mezhebin bu dönemde fıkıh bakımından en mühim şahsiyeti, şüphesiz Şeyhu't-Tâife lakabıyla anılan Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasen et-Tûsî (h. 385-460) idi. Şeyh Müfîd (v. 413) ve onun ardından Şerîf Murtazâ'ya (v. 436) talebelik eden Tûsî, ikinci hocasının ölümü üzerine onun yerine mezhebin riyasetine geçmişti. Tuğrul Bey'in Bağdad'a girmesi (h. 447) üzerine burayı terketmek zorunda kalarak Necef'e gitti ve Necef'in bir ilim merkezi olarak ortaya çıkmasına yol açan faaliyetlerin başlatıcısı oldu.⁸⁸

İsnâaşeriyye'nin dört temel hadis kitabından ikisinin (*el-İstibsâr* ve *Tehzîbü'l-Ahkâm*) müellifi olan Tûsî, dönemin genel özellikleri arasında ifade ettiğimiz şekilde, fûrû' fıkıh, hilaf, imamet ve usûl alanlarında eserler yazdı. Bu dönemin müelliflerinde görülen çok

83 İbn Akîl'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında bk. George Makdisi, *Ibn Aqil et La Resurgence de L'Islam Traditionnaliste au XIe Siecle*, Damas, 1963

84 İbn Hazm'ın, fıkıh da dahil olmak üzere, değişik konularda yazdığı risaleleri İhsan Abbas tarafından tahkik edilerek Resâilü İbn Hazm adıyla yayınlanmıştır (Beyrut, 1987).

85 Genel bilgi için bk. Tabatabâî, s. 32-48

86 Hayatı, eserleri, kelim ve fıkıh usûlü ile ilgili görüşleri için bk. Martin J. Mcdermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufid*, Beyrouth, 1986

87 Hayatı ve eserleri için bk. Hamevî, XIII, 146-157; Safedî, XXI, 6-11

88 Tûsî, bk. eseri tahkik eden Ağa Bozork Tahrânî'nin takdimi, s. ٥ , ٥

yönlülük, görüşlerinde istiklaliyet ve ictihad özelliklerini o da yansıtır. Başta kelim ve fıkıh olmak üzere birçok ilim dalında eser veren Tûsî, fıkıh usûlünde Hanbelîlikte olduğu gibi, mezhebin ilk derli toplu eserini, *Uddetu'l-Usûl*'ü yazdı. Fürû'da yazdığı eserlerden olan *en-Nihâye*, Hillî'nin *Şerâyi'* isimli kitabı yazılıncaya kadar temel ders kitabı olan ve ondan sonra da tesirini sürdüren muhtasar bir eserdir. Ayrıca o yine fürû' ile ilgili olarak sünñf fıkıh kitaplarını örnek alarak *Kitabu'l-Mebsûr*⁸⁹ ve *Kitâbu'l-Hilâf* isimli hacimli eserlerini yazdı. Tefsir dalında da *Tefsiru Tıbyân* adlı bir eser yazmıştır. Tahrânî'nin, onu "masum imamlardan sonra fırkanın imamı olarak" nitelemesi⁹⁰ de bu dönemin yeni bir kuruluş dönemi oluşunun İsnâaşeriyye'deki yansımasını göstermektedir. Yine yukarıda bahsettiğimiz üzere bu kuruluş döneminin eserleri, daima temel referans kaynağıdır; ancak hiçbir şekilde "son söz" değildirlir. Nitekim Tûsî'nin eserleri için de aynı durum sözkonusudur.

BİBLİYOGRAFYA⁹¹

- Ahmed Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye fi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erbâa ve İntişârihâ*, Kahire, 1344
- Bâcî, Süleyman b. Halef (v. 474), *Ihkâmu'l-Fusûl fi Ahkâmi'l-Usûl*, thk. Abdülmecid et-Türkî, Beyrut, 1986
- _____, *Kitâbu'l-İşâre fi Ma'rifeti'l-Usûl ve'l-Vecâze fi Ma'na'd-Delîl*, thk. Muhammed Ali Ferkûs, Beyrut, 1996
- Bâkillânî, Muhammed b. Tayyib (v. 403), *el-İnsâf fi mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu'l-cehl bih*, thk. İmâduddin A. Haydar, Beyrut, 1986
- Bausani, A., Religion in the Saljuq Period (*The Cambridge History of Iran* içinde, V/283, J. A. Boyle, Cambridge, 1968)
- Bedran Ebu'l-Ayneyn Bedran, *Târîhu'l-Fıkhî'l-İslâmî ve Nazariyyetu'l-Mülkiyye ve'l-Ukûd*, Beyrut, ty.
- Bedevî, Abdurrahman, *Müellefâtu'l-Gazzâlî*, Kuveyt, 1977
- Cüveyni, Ebu'l-Meali Abdülmelik b. Abdullah (v. 478), *el-Burhan fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazîm ed-Dîb, Kahire, 1400
- Debûsî, Kâdı Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer (v. 430), *Takvimu'l-Edille fi Usuli'l-Fıkh*, Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 690

89 Bu eser de matbudur. Hilaf, imamet, kelim ve diğer konulardaki eserlerinin listesi için bk. Tûsî, Ağa B. Tahrânî'nin takdimi. Buradaki eserleri listesinde pek çok ayrıntılı konuda risaleler yazdığı da görülmektedir.

90 Tûsî, bk. takdim yazısı, s. ح .

91 Dipnotlarda gösterilen ansiklopedi maddeleri ve kitaplar bibliyografyaya alınmamıştır.

- Ebu İshak İbrahim b. Muhammed Sayrafinî (v. 641), *el-Müntehab min Kitabi's-Siyak li-Târîhi Nisabûr*, thk. Halid Haydar, Mekke, ty.
- Eşkar, Ömer Süleyman, *Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Amman, 1991
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır, 1358/1939
_____, *Mi'yâru'l-İlm fi'l-Mantık*, şerh: Ahmed Şemsuddin, Beyrut, 1990
- George Makdisi, *The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and The West*, Edinburgh, 1981
_____, *Ibn 'Aqil et La Resurgence de L'Islam Traditionaliste au XIe Siecle*, Damas, 1963
- Günaltay, M. Şemseddin, Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu, *Belleten*, VII/25, 1943
- Hacevî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Fikru's-Sâmî fi Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Medine, 1396
- Hamevî, Yakut, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Beyrut, ty.
- Hodgson, M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, trc. Kurul tarafından, İstanbul, 1993
- Hudarî Bek, Muhammed, *Târîhu't-Teşrî'l-İslâmî*, Mısır, 1964
- İbn 'Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali (v.513), *Kitâbu'l-Vâzih*, thk. George Makdisi, 1. cilt, Beyrut, 1996
- İbn Ferhun, İbrahim b. Nureddin (v. 799), *ed-Dîbâcu'l-Mezheb fi Ma'rifeti A'yânî Ulemâ'l-Mezheb*, thk. Memun M. Cennan, Beyrut, 1996
- İbn Haldun, Abdurrahman, *el-Mukaddime*, thk. Derviş el-Cüveydî, Beyrut, 1996
- İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed (v. 681), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1978
- İbn Hazm Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, 1984
- İbn Sina, Hüseyin, (v. 428/1037), *Kitâbu'n-Necât fi'l-Hikmeti'l-Mantikiyye ve't-Tabî'iyye ve'l-İlâhiyye*, thk. Macid Fahri, Beyrut, 1405/1985
- Kâdî Abdulvehhab b. Ali el-Bağdâdî (v. 422), *el-Meûne 'alâ Mezhebi Âlimi'l-Medine*, thk. Humeys Abdulhak, Mekke, 1995
- Kâdî Ebu Ya'îla el-Ferrâ Muhammed b. el-Hüseyin (v. 458), *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali Seyrilmübarekî, Riyad, 1993
- Kâdî 'Iyaz b. Mûsâ el-Yahsubî (v. 544), *Tertîbu'l-Medârik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed B. Mahmud, Trablus/Libya, tarihsiz
- Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989

- Kelvezânî, Ebu'l-Hattab Mahfûz b. Ahmed (v. 510), *et-Temhîd fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Müfid M. Ebu Amşe ve Muhammed Ali İbrahim, Mekke, 1985
- Köymen, Mehmet Altan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alparslan ve Zamanı*, Ankara, 1992
- Kureşî, Abdulkâdir b. Muhammed (v. 775), *el-Cevâhiru'l-Muziyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Kahire, 1993
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Beyrut, 1987
- Mâverdü, Ali b. Muhammed (v. 450), *Edebu'l-Kâdî*, thk. Muhyi Hilal Serhan, Bağdad, 1971/1391
- Mez, Adam, *The Renaissance of Islam*, İngilizceye çev. Salahuddin Khuda Bakhsh, D. S. Margoliouth, Delhi, 1979
- Muhammed Ebu Zehre, *İbn Hazm*, trc. Osman Keskiöglü, Ercan Gündüz, İstanbul, 1996
- _____, *İmam Zeyd*, trc. Salih Parlak, Ahmet Karababa, İstanbul, 1993
- _____, *İslam'da Siyasi, İtikadi, Fıkhî Mezhepler Tarihi*, trc. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Abdülkadir Şener, İstanbul, 1983
- Özervarlı, M. Sait, *Kelam'da Yenilik Arayışları*, İstanbul, 1998
- Safedi, Salahuddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Kurul tarafından, Wiesbaden, 1962-1993
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (v.489), *Kavâtu'l-Edille fi'l-Usûl*, thk. Muhammed Hasen Heyto, c. I, Beyrut, 1996
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Beyrut, 1993/1414
- _____, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefa el-Afgânî, İstanbul, 1990
- Sübkî, Abdülvehhab b. Ali (v. 771), *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud M. Tanahî, Abdulfettah M. el-Hulv, 1963
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim (v. 548), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1992/1413
- Şeyh Muhammed b. Muhammed el-Emîr (v. 1232), *el-İklîl Şerhu Muhtasarı Halîl*, Kahire, ty.
- Şirâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali (v. 476), *Tabakâtu'l-Fukahâ*, Beyrut, ty.
- Tabatabai, Hossein Modarressi, *An Introduction to Shi'i Law-a bibliographical study*, London, 1984
- Tûsî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasen (v. 460), *en-Nihâye fi Mücerredi'l-Fıkh ve'l-Fetâvâ*, thk. Ağa Bozork Tahrânî, Beyrut, 1400/1980, 2. baskı.
- Zehrânî, Ali b. Muhammed, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi Siqulliyeye el-İslâmiyye* (212-484/836-1091), Mekke, 1417/1996